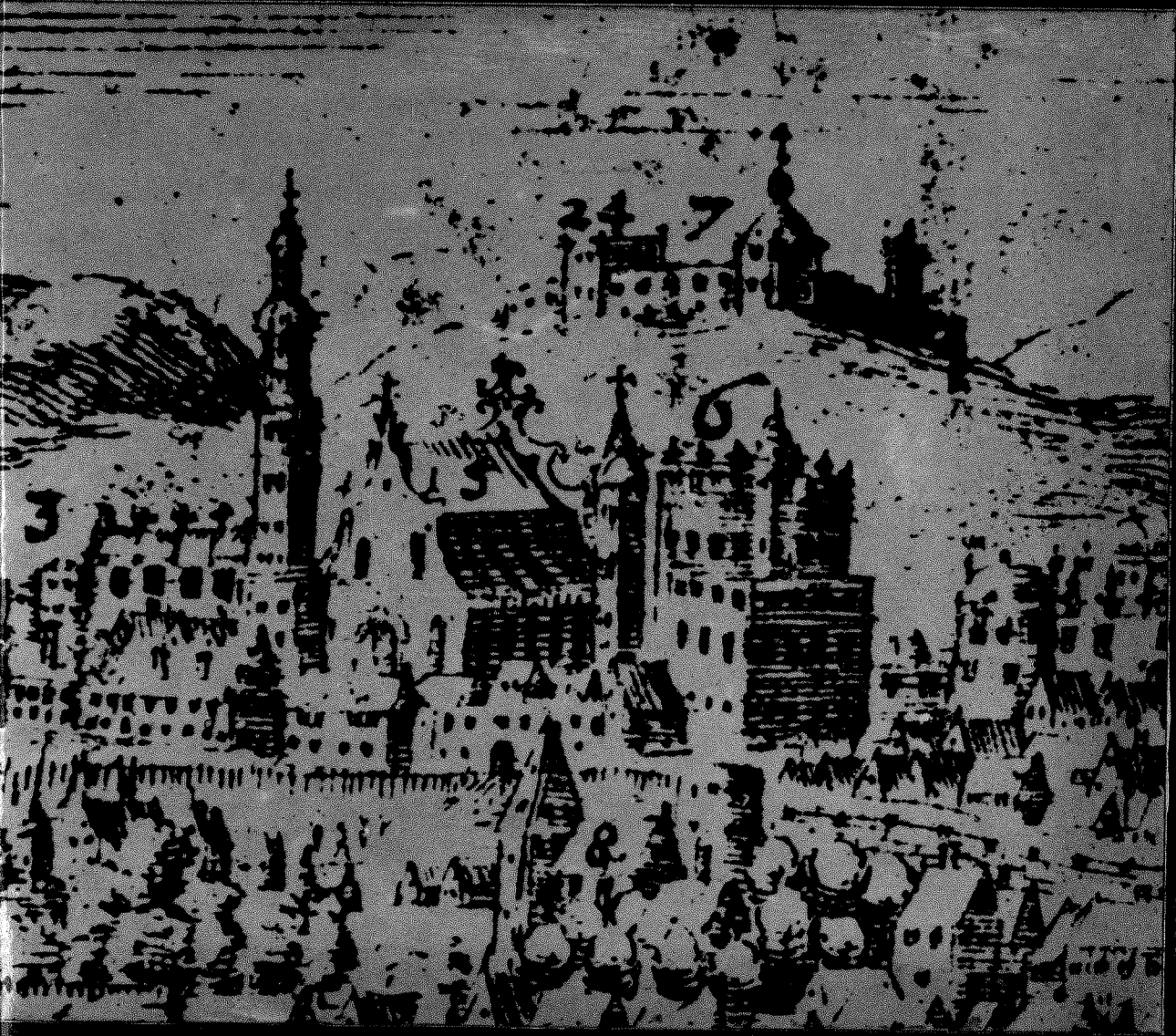

Napoleonas Kitkauskas

VILNIAUS

PILYS statyba
ir
architektūra

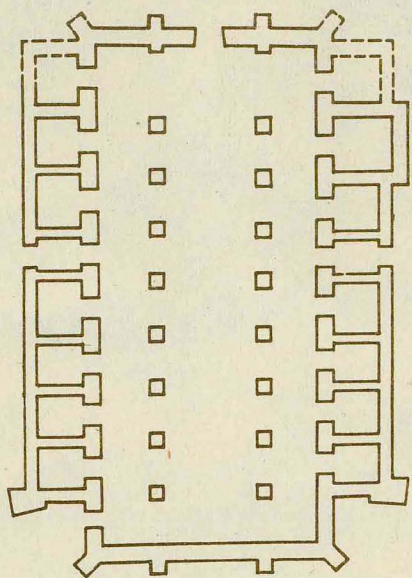
·Mokslas·

Napoleonas Kitkauskas

VILNIAUS
PILYS

LTSR KULTŪROS MINISTERIJOS PAMINKLŲ RESTAURAVIMO PROJEKTAVIMO INSTITUTAS
VILNIAUS INŽINERINIS STATYBOS INSTITUTAS

Napoleonas Kitkauskas

VILNIAUS PILYS

statyba
ir
architektūra

Vilnius „Mokslas“
1989

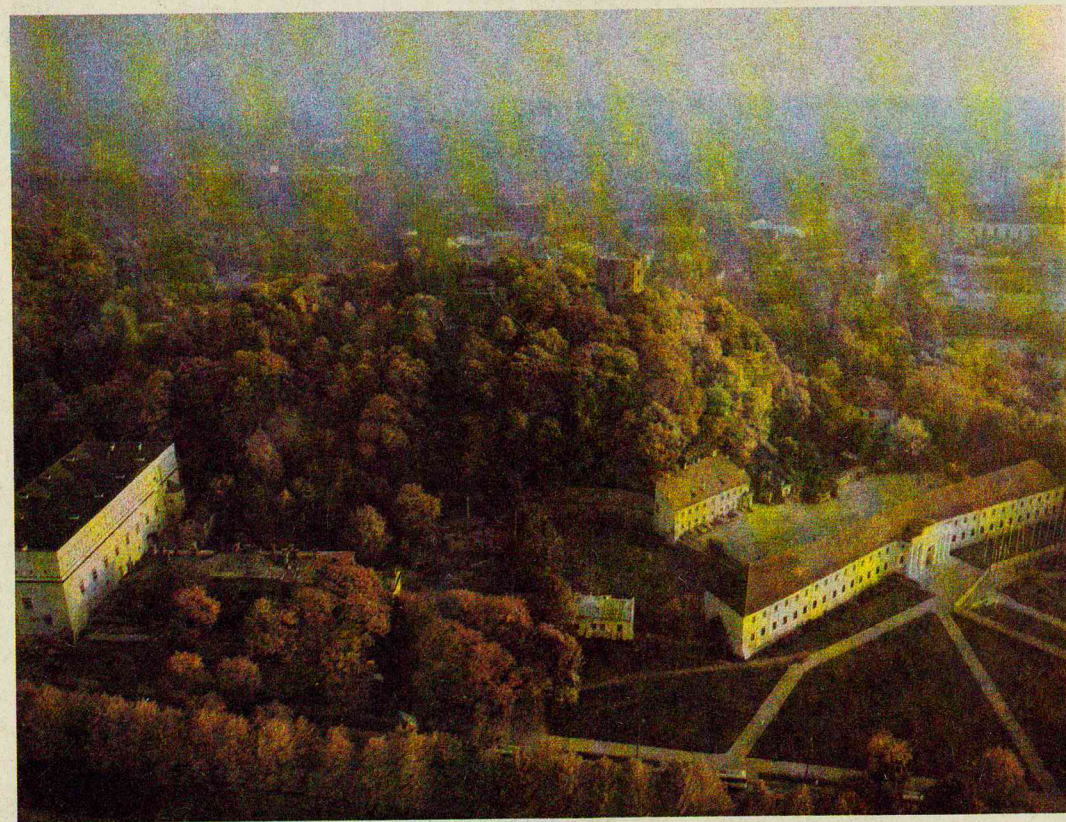
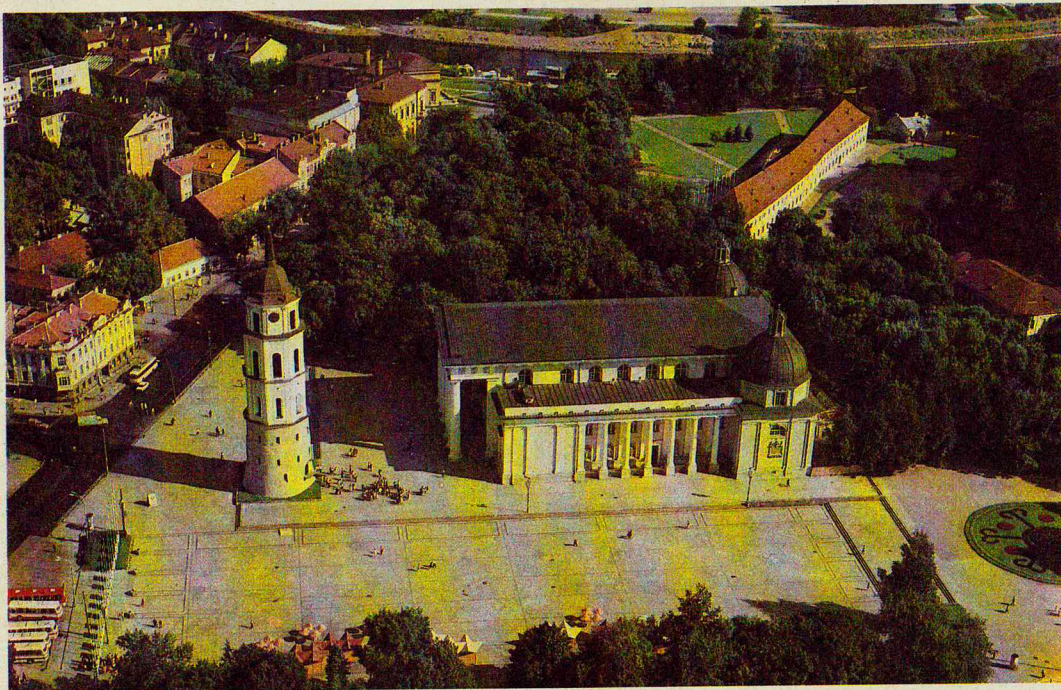
Pratarmė

XIII—XIV a. Vilnius kartu su Kaunu, Senaisiais ir Naujaisiais Trakais sudarė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinį, ekonominį ir gynybinį branduolį. 1323 m. Vilnius jau žinomas kaip sostinė, administracinis, prekybinis ir karinis šalies centras. Rašytiniuose šaltiniuose tais pačiais 1323 m. pirmą kartą paminėta ir Vilniaus pilis. XIV a. Vilniaus pilys buvo trys: Žemutinė, Aukštinė ir Kreivoji. Išikūrusios viena šalia kitos, jos sudarė vientisą įtvirtinimų kompleksą. Viduryje, ant kalvos, vadinamos Pilies, arba Gedimino, kalnu, stovėjo Aukštinė pilis. Prie kalno iš šiaurės vakarų ir pietvakarių glaudėsi Aukštinės pilies papilys, arba Žemutinė pilis. Į rytus nuo Aukštinės pilies, ant kitos kalvos, kilo Kreivoji pilis.

Pilies kalne įtvirtinta gyvenvietė buvo jau I tūkstantmetyje pr. m. e. Kalno papėdėje rasta akmens amžiaus gyvenvietės pėdsakų. XIII a. pilių teritorijoje prasidėjo mūro statyba. Kartu su mediniais čia pastatyta mūrinių gotikinių pastatų. XVI a.—Žemutinės pilies klestėjimo laikotarpis. Vilniaus pilių pastatus statė garsūs architektai; čia anksčiausiai reiškėsi nauji architektūros stiliai. Vilniaus pilių pastatai dažnai buvo kitų vidurinių amžių Lietuvos mūro pastatų etalonai. Iki mūsų dienų šių pastatų išliko tik maža dalis.

Vilniaus pilių pastatų komplekso, jų liekanų — lietuvių liaudies ilgaamžės materialinės ir dvasinės kultūros relikto — architektūros tyrimas ir nagrinėjimas turi didelę mokslinę ir praktinę reikšmę. Tai ypač aktualu dabar, rekonstruojant bei regeneruojant Vilniaus senamiestį. Šių darbų programoje yra taip pat Vilniaus pilių pastatų komplekso išsaugojimas ir panaudojimas turistiniams, moksliniams, auklėjamiesiems tikslams.

Vilniaus pilys (Žemutinė ir Aukštinė) tyrėjų dėmesį traukė nuo seno. Jau XIX a. paskelbta nemažai mokslinių straipsnių ir didesnių veikalų apie Vilnių, kuriuose pateikta šiek tiek duomenų ir apie Vilniaus pilis, jų pastatų architektūrą bei kūrėjus. Tačiau daugiausia dėmesio buvo skiriama Vilniaus katedrai; apie ją XIX a. pabaigoje—XX a. parašyta keletas monografijų, išleista populiarių leidinių. Deja, iki šiol didesnės apimtys darbų apie Vilniaus pilis, jų gynybinę sistemą, kitus pilių pastatus parengta nebuvo. Greičiausiai taip atsitiko todėl, kad jau beveik pora šimtų metų dauguma Vilniaus pilių pastatų bei gynybinių įrenginių sunykę, išgriauti. Ką nors rašyti apie žemės paviršiuje nesančius pastatus, matyt, buvo neaktualu. Trūko ir duomenų apie juos, netgi

¹ Gedimino aikštės vaizdas iš pietų pusės

² Pilių teritorijos vaizdas iš šiaurės pusės

¹ Archeologinius kasinėjimus vykdė LTSR MA archeologai Adolfas Tautavičius, Vytautas Daugudis bei Paminklų konservavimo instituto archeologai Regina Legaitė, Edmundas Skardžius, Albertas Lisanka ir kt. Kai kurių objektų architektūrinius tyrimus atliko Paminklų konservavimo instituto specialistai (archit. Sigitas Lasavickas ir Napoleonas Kitkauskas). Buvo daromi pilių teritorijos geologiniai tyrimai (inž. geologai Kazys Monstvilas, Eduardas Vodzinskas); transporto eismo poveikio pastatams, dendrologiniai, mūro skiedinių cheminės sudėties tyrimai, archeologiniai radiniai datuojami radiokarboniniu bei žiedadulkių analizės metodais, apie Vilniaus pilies pastatus kaupiama istorinė medžiaga.

² Knyga parengta remiantis kandidatine disertacija „Vilniaus Žemutinės pilies pastatų kompleksas (tyrimai ir apsaugos klausimai)“, parengta Vilniaus inžinerinio statybos instituto Architektūros fakulteto Architektūros katedroje. 1980 m. spalio 28 d. disertacija apginta Centriniam architektūros teorijos ir istorijos mokslinio tyrimo institute Maskvoje.

jų vieta; reikėjo archeologijos bei architektūros tyrimų. Tačiau tik mūsų amžiaus ketvirtąjį dešimtmetį plačiau susidomėta natūros tyrimais.

Pastaraisiais dešimtmečiais pradėti Vilniaus pilių teritorijos, kai kurių jos objektų planingesni tyrimai, dažniausiai kartu su konservavimo bei restauravimo darbais¹. Tačiau šie tyrimai neapėmė viso Vilniaus pilių architektūros paminklų komplekso. Nemažai objektų nagrinėta tik iš dalies arba liko visai neliesta. Nebuvo nuodugnios Vilniaus pilių gynybinės sistemos analizės, tikslių architektūrinių bei stilistinių jos charakteristikų. Iki šiol stokoja pilies pastatų bei jų liekanų mūro technikos ir statybinių medžiagų lyginamosios apžvalgos.

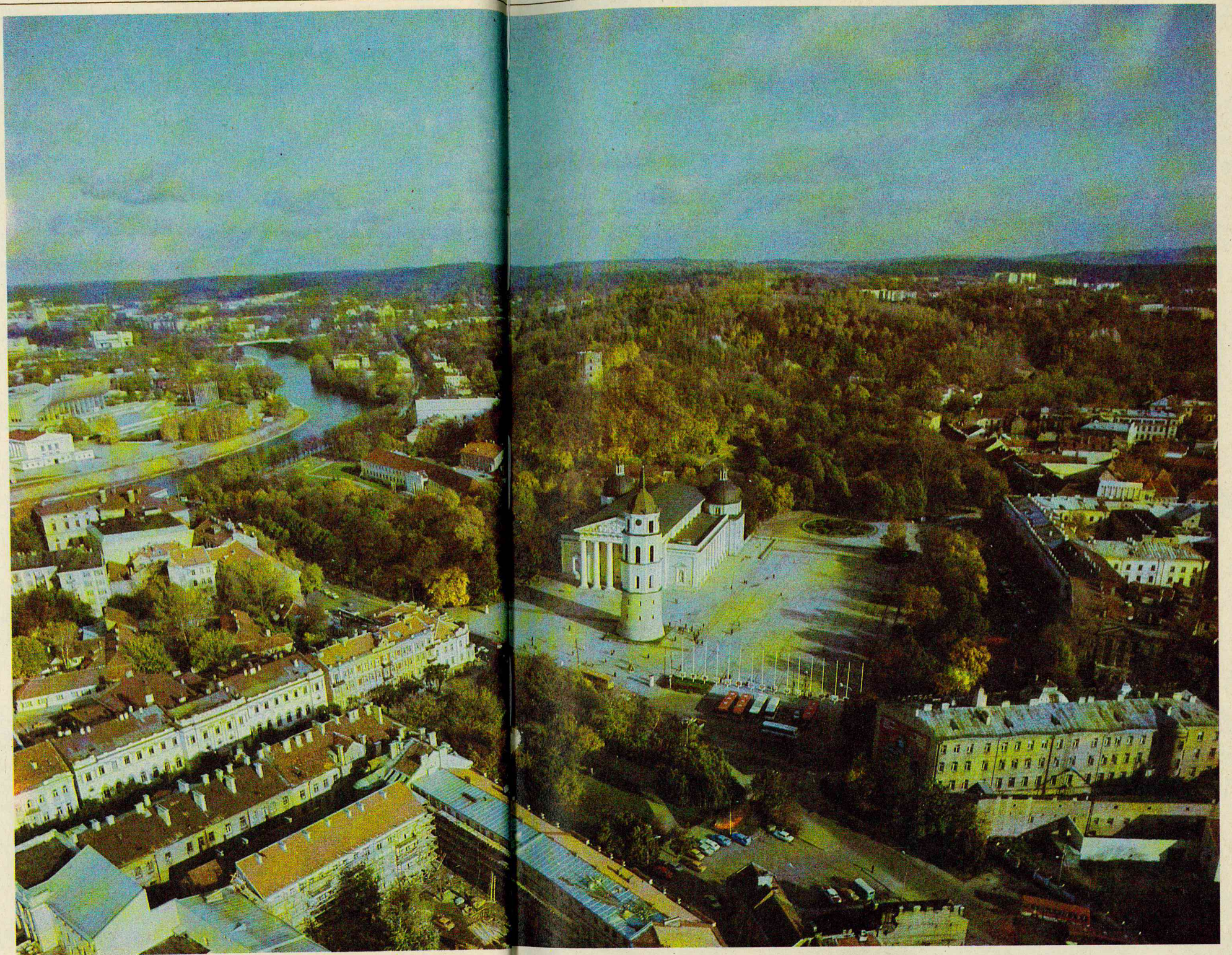
Šio pirmojo didesnės apimties darbo apie Vilniaus pilies tikslas apibendrinti bei susisteminti sukaupią pilių pastatų architektūros ir istorijos tyrimų medžiagą; ją įvertinti, iš šiuolaikinio mokslo pozicijų periodizuoti Žemutinės ir Aukštutinės pilies pastatus pagal stilius, apžvelgti pilių gynybinės sistemos raidą, paanalizuoti jų ryšį su miestu.

Norėtume tikėti, kad šioje knygoje sukaupti duomenys bus naudingi tolesnėms Lietuvos mūro architektūros ištakų studijoms. Šis darbas turėtų būti pagalbinė medžiaga Vilniaus pilių komplekso tyrėjams, restauratoriams, visiems, kurie domisi senojo Vilniaus praeitimi, vienaip ar kitaip prisideda prie jo paminklų išsaugojimo ateities kartoms. Knygą „Vilniaus pilys“ turėtų nuširdžiai sutikti plačioji visuomenė, kurios dėmesys Vilniaus senamiesčio bei pilių teritorijos tvarkymui ir išsaugojimui pastaruoju metu ypač suaktyvėjo.

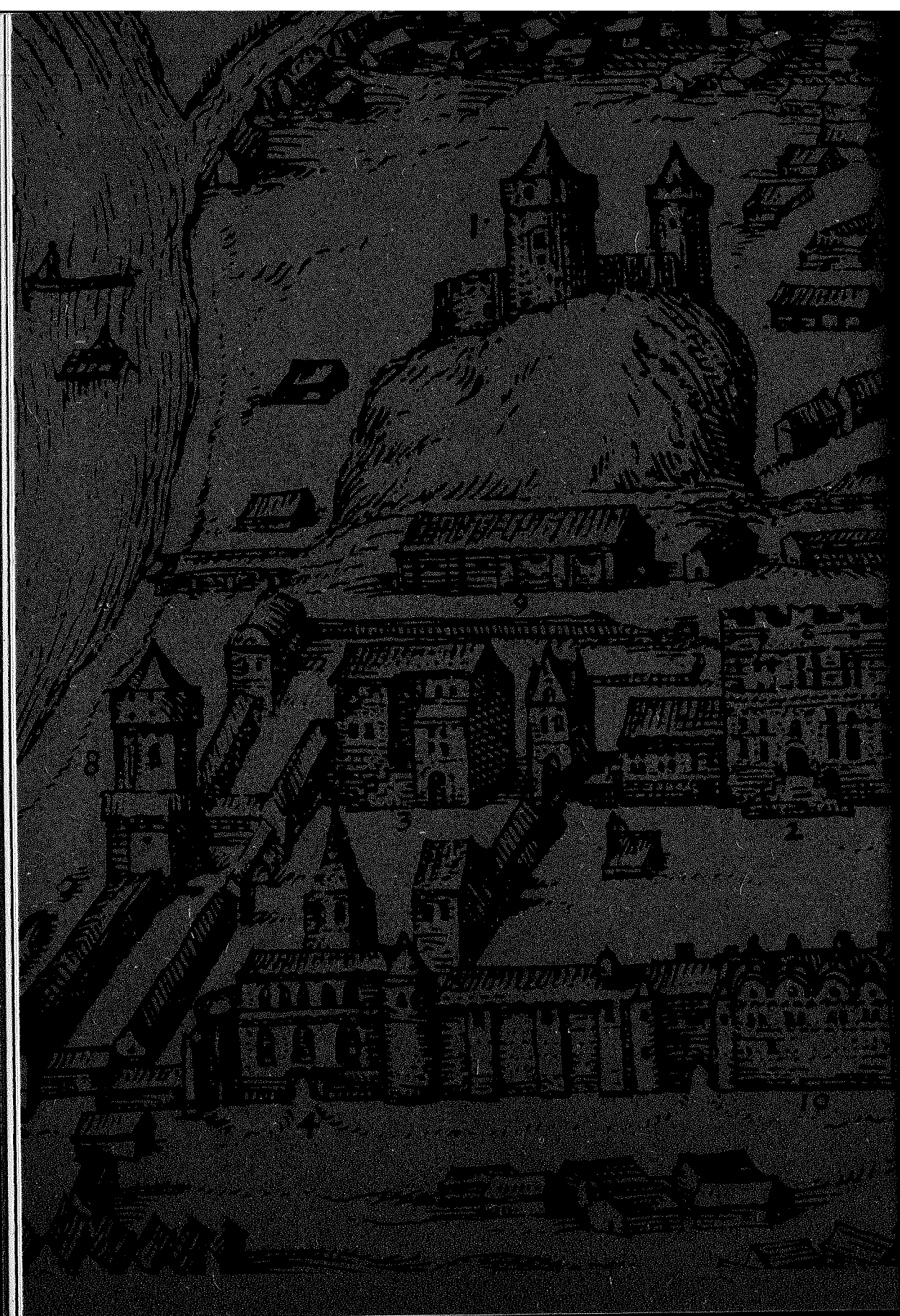
Antra vertus, šis leidinys nėra išsamus, visa apimanti studija, nes Vilniaus pilių architektūros, jos istorijos tyrimų baruose dar yra daug nejudintų klodų. Visų pirma reikalingi nuoseklūs istorijos tyrimai. Vertingos medžiagos apie Vilniaus pilies dar turėtų būti vietos ir užsienio archyvuose, Lietuvos Metrikoje, XVI—XVII a. Vilniaus pilių statybų bei remontų sąskaitose. Kitas, kol kas tik iš dalies panaudotas šaltinis — pilių teritorijos nuodugnūs archeologijos tyrimai. Ligi šiol ištirta tik nedidelė dalis pilių teritorijos kultūrinių sluoksnių, taigi juose yra dar nemažai vertingų praeities relikvų, sunykusių pastatų liekanų.

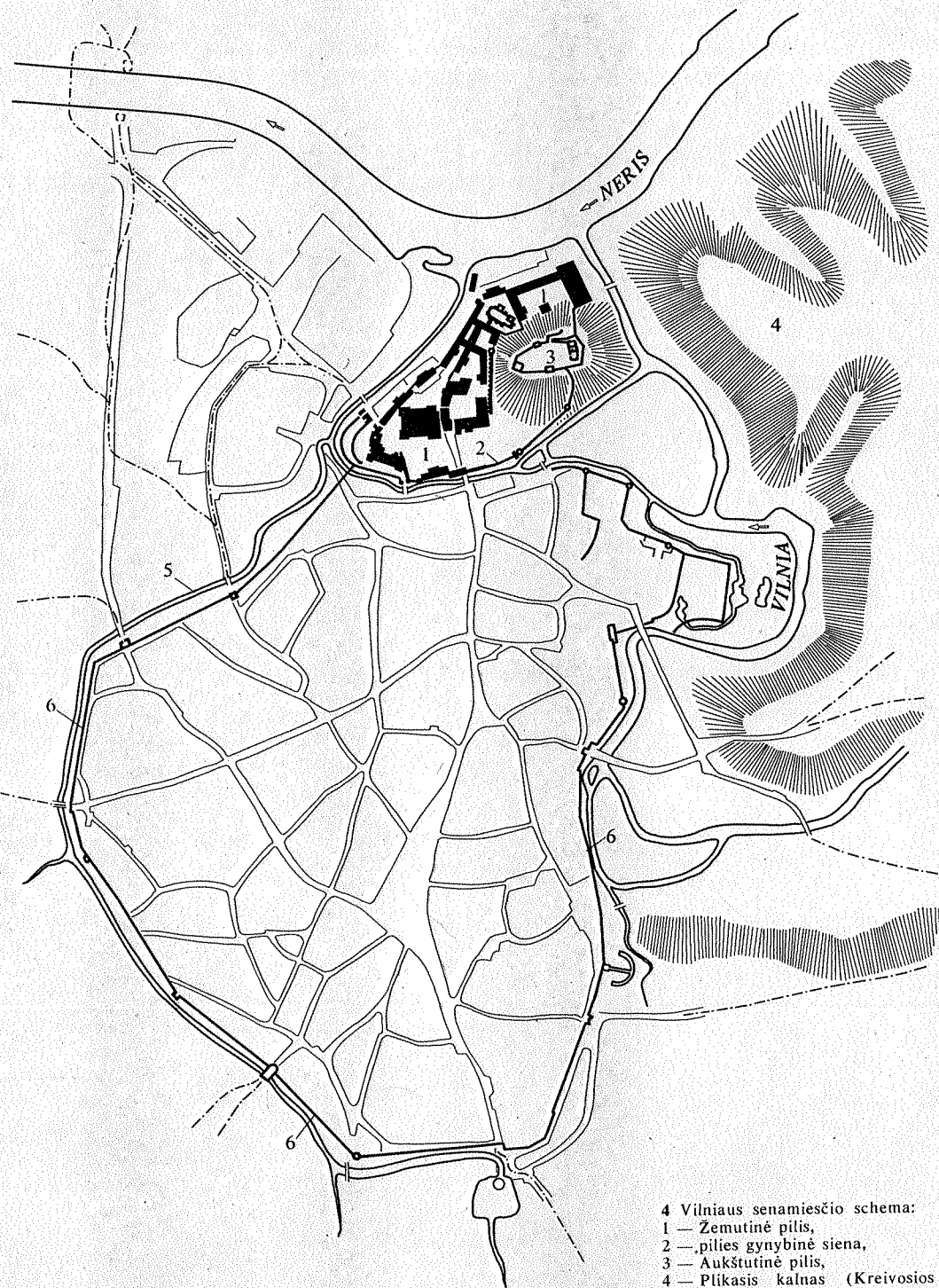
Autorius dėkoja darbo vadovui LTSR nusipelnusiam architektui, architektūros mokslų kandidatui Stasiui Abrauskui, šį darbą oponavusiems architektūros mokslų daktarui profesoriui Eduardui Budreikai, istorijos mokslų daktarui Pavelui Rapoportui, taip pat visiems, padėjusiems rengti šią knygą².

3 Pilių teritorijos vaizdas iš vakarų
pusės

Vilniaus pilių
architektūros raida
pagal istorinius
šaltinius

4 Vilniaus senamiesčio schema:
1 — Žemutinė pilis,
2 — pilies gynybinė siena,
3 — Aukštutinė pilis,
4 — Plikasis kalnas (Kreivosios pilies vieta),
5 — Vingrių (Kačergos) upelis,
6 — miesto gynybinė siena (XVI a. pirmoji pusė)

Vilniaus pilys iki XV a. pabaigos

¹ Šių Ordino pareiškimų tikrumu kartais abejojama: diplomatiniais ir politiniais sumetimais duomenys apie Vilniaus vyskupystę juose galėję būti suklastoti (112, 25; 114, 111; 115, 33). Esama ir kitokių nuomonių: istorikas Romualdas Šalūga mano, kad vargu ar Kryžiuočių ordino atstovai XIV a. pabaigoje—XV a. pradžioje turėjo tikslą melagingai minėti XIII a. Vilnių (208). Istorikas Romas Batūra spėja, kad XIII a. viduryje Vilnius buvo Lietuvos sostinė, o istoriniuose šaltiniuose minima Vorutos pilis ne kas kita, kaip Vilniaus Aukštutinė ir Žemutinė pilys (62). Jo nuomone, jau XIII a. viduryje Vilnius buvo šalies gynybos branduolys prieš Livonijos ordino riterių bei mongolų-totorių feodalų antpuolius (62, 141, 162).

Su Vilniaus pilių ankstyvąja istorija glaudžiai susijusi paties miesto kūrimosi pradžia, jo ištakos. Todėl, pradedant nagrinėti Vilniaus pilių ir jų pastatų istoriją bei architektūrą, pravartu prisiminti rašytinius šaltinius apie Vilnių. Pirmieji patikimi šaltiniai yra gana vėlyvi, negausūs, trumpi. Kai kurios aplinkinius miestus ar gyvenvietes (Kernavę, Uteną, Ukmergę, galbūt Maišiagalą) šaltiniai mini XIII a., o senajai gyvenvietei Neries ir Vilnios santakoje vardą bei teisę vadintis miestu duoda Lietuvos didžiojo kunigaikščio Gedimino laišakai, rašyti 1323 m. iš Vilniaus Vakarų Europos amatininkams ir pirkliais (184).

Vilnius yra minėtas ir anksčiau, nors mokslinėje literatūroje šių žinių patikimumu abejojama (112, 25; 115, 30, 31). Toks ankstyviausias šaltinis yra X a. anglų epas „Widsith“ („Keliauninkas“); jame paminėti „Wiolane and Wilna“ (115, 30; 183, 40; 263, 14). XVI a. rusų Voskresensko metraštyje apie Vilnių rašoma jau 1129 metais. XVII a. karimų metraštyje (nurašytame iš senesnių, šiuo metu nežinomų dokumentų) nurodoma, kad Vilnius pastatytas 1189—1190 m. (173, 26).

Išliko keletas XIV a. pabaigos—XV a. pradžios dokumentų, kuriuose Vilnius minimas XIII amžiuje. 1388 m. Kryžiuočių ordinas, rašydamas Romos popiežiui, teigė, kad XIII a. Lietuvos karalius Mindaugas buvo įsteigęs Vilniaus vyskupystę (192, III, 610—611). Per 1399 m. derybas su Lenkija Torūnėje Kryžiuočių ordino atstovai taip pat tvirtino, kad XIII a. Mindaugas įsteigė Vilniaus vyskupystę (77, 33, Nr. 102)¹.

1414—1418 m. Konstance įvykusiame katalikų bažnyčios visuotiniame susirinkime Kryžiuočių ordino generalinis prokuratorius Paulius fon Vormditas, atsakydamas karaliui Jogailai, liudijo, kad XIII a. Mindaugas Vilniuje pastatė katedros bažnyčią ir kad Vilniuje buvo vyskupo rezidencija (77, 996—999)².

Pirmą kartą Vilniaus pilis paminėta 1323 m. spalio 2 d. Gedimino taikos sutartyje su Ordinu ir Rygos miestu. Joje rašoma, kad sutartis sudaryta „mūsų pilyje Vilniuje“ (184, 74, 75). 1324 m. savo menėje (*in aula*) pilies teritorijoje Gediminas priėmė popiežiaus legatų pasiuntinius (184, 118, 119, 122, 123). Čia buvusi ir svetainė (*hospicium*), kurioje pasiuntiniai apgyvendinti (184, 120, 121).

XIV a. antrojoje pusėje kryžiuočiai skverbėsi giliau į Lietuvą, pasiekė Vilnių, todėl jų kronikose vis dažniau minima Vilniaus pilis. 1365 m. rugpjūčio 15 d. jie puolė pilį — „castrum Wille“

² Kad Lietuvos karalius Mindaugas buvo pasiryžęs statyti katedrą, liudija popiežiaus Inocento IV dvi bulės: 1251 m. bulė Kulmo vyskupui ir 1252 m. bulė Livonijos ir Prūsijos arkivyskupui (216, 75—77).

(192, 11, 552). Vilnius pultas ir 1375 bei 1377 metais. Per šį puolimą miestas buvo sudegintas, bet pilys išliko. 1381 m. Kęstučio ir Vytauto kovų su Jogaila kronikininkas pirmą kartą pamini Vilniaus miesto mūrus (192, II, 613); tikriausiai tai Vilniaus pilių mūrai. 1383 m. kryžiuočiai vėl ugnimi nusiaubė miestą, bet pilių paimti neįstengė (192, II, 624; III, 127).

1387 m. Lietuva priėmė krikščionybę. 1387 m. vasario 17 d. privilegija Jogaila pirmajam Vilniaus vyskupui Andriui bei katedrai padovanojo vieną mūrinį ir keturis medinius namus, esančius Vilniaus pilies mūrų viduje (*intra muros castris Vilnensis*) (145, II, 9)³. XIV a. pabaigos rusų ir lietuvių miestų sąrašė Vilnius aprašomas taip: „Vilnius mūrinis, prie Neries ir Vilnios: keturios sienos medinės, o dvi mūrinės“ (112, 28; 264, 224). Spėjama, kad sąrašė minimos medinės sienos yra Kreivosios pilies, o mūrinės juosė Žemutinę ir Aukštutinę pilį (112, 28). Vyskupas Andrius 1398 m. spalio 27 d. testamente taip pat mini Vilniaus pilies mūro sienas, esančias prie vienuolių pranciškonų šv. Onos bažnyčios (89, 5). Iš 1390 m. Vilniaus pilies puolimo aprašymo (77, 1009, 1033; 192, 111, 164—166) matyti, kad tuo metu Vilniaus pilys buvo trys. Jau per pirmąją ataką buvusi paimta medinė pilis (192, II, 643), vadinta Kreivąja (*curvum castrum*) (77, 196, 1009, 1033), arba Aukščiausiaja (*obirste hus*) (192, III, 166). Kreivojoje pilyje slėpėsi keli tūkstančiai ginkluotų žmonių, taigi ji turėjo būti didelė ir skirta Vilniaus miestiečių bei jų turto apsaugai. Kreivoji pilis turėjo būti netoli Aukštutinės pilies. Istoriografijoje įsitvirtino nuomonė, kad Kreivoji pilis greičiausiai buvo ant Plikojo kalno⁴, esančio už Vilnios, į rytus nuo Pilies kalno (112, 28; 115, 39, 40). Sunaikinę Kreivąją pilį, 1390 m. vasarą kryžiuočiai nesugebėjo sugriauti Žemutinės ir Aukštutinės pilių mūro sienų ir užimti šių pilių.

1394 m. rugpjūčio mėn. kryžiuočiai dar kartą puolė Vilnių (143, 361—373; 192, II, 658—660). Sprendžiant iš Vygando Marburgiečio kronikos, puolime, be kryžiuočių, dalyvavo riterių iš Anglijos, Prancūzijos, Italijos, taip pat Flandrijos bei Livonijos kariuomenė. Atvykėliai „įsirengė stovyklą už pilies, priedami ir prie tos vietos, kur kalne buvo senoji pilis“. Lietuviai ilgai gynė kalną ir tik po atkaklaus mūšio pasitraukė į pilį, o kryžiuočiai, pastatę ant užimto kalno pabūklus, šaudė į pilį (143, 363; 61, 281). Pagal vietovės topografiją, kryžiuočių užimtas kalnas turėtų būti Plikasis, o nuo jo apšaudyta pilis — Aukštutinė. Ši Vygando žinia vertinga — padeda lokalizuoti Kreivosios pilies vietą. Sekant tolesnį pilies apgulimo aprašymą, nesunku įsitikinti, kad Žemutinės pilies mūro sienas iš išorės juosė dar ir medinės užtvartos, perkasai bei grioviai su vandeniu. Kryžiuočiai apšaudydami sunaikinę tilto turėklus. Per puolimą pilies bokštas, greičiausiai stovėjęs netoli tilto bei vartų, buvo sviedinių sugriautas ir nuvirto į vandenį; jo vietos pilies gynėjų atstatytą medinį bokštą sviediniai taip pat pavertė į dulkes, vėliau patys gynėjai jį sudegino. Vygandas rašo, kad po to šaunamuosius pabūklus kryžiuočiai pastatė priešais mūrus⁵, kurie akmeninių sviedinių taip pat buvo paversti į dulkes. Puolant pilį, tuo pačiu būdu buvo sugriauti dar du bokštai. Kryžiuočiai, sugriovę mažesnį bokštą, įstengė pastatyti tiltą per Nerį; taigi šis bokštas turėjo būti netoli Neries. Antrąjį sugriautą bokštą kronikininkas vadina žemesniu. Pi-

³ Tai ankstyviausia, nekelianti abejonų istorinė žinia apie Žemutinės pilies mūro sienas.

⁴ Ilgą laiką Žemutinė pilis istorikų buvo tapatinama su Kreivąja, vadinta Kreivuoju miestu (202, I, 372; II, 89; 57, I, 14; 142, II, 188). Tik XIX a. pabaigoje istorikas V. Vasilevskis argumentuotai paskelbė, kad Vilniuje buvo trys pilys — Aukštutinė, Žemutinė ir Kreivoji, pastaroji Plikajame (Kreivajame) kalne (234).

⁵ R. Batūra spėja, kad šie mūrai — tai pagrindinė gynybinė pilies siena, prie kurios kryžiuočiai galėjo prieiti tik sugriovę priešais ją, prie pilies tilto ir vartų, stovintį bokštą (63, 42).

lies gynėjai per apsiaustį statė papildomas medines užtvartas ir bokštus, nors visa tai nedaug ką galėjo padėti prieš šaunamųjų pabūklų sviedinius.

Pasak Vygando, pilies gynėjai, išsiveržę pro padarytą angą gynybinėje sienoje, staiga užpuldavo apgulėjus, o grįžę atgal, prakirstą mūrą vėl užtaisydavo. Pilies mūrus juosiančios užtvankos trukdė pulti pilį, todėl kryžiuočiai bandė jų vandenį nuleisti kitu grioviu, bet, jį kasdami, patyrė daug aukų ir todėl sumanymo atsisakė. Išsiliejus Vilniai ir pilį juosiančio perkaso vandenims, po tris savaites ir dvi dienas trukusios apgulos kryžiuočiai pasitraukė. Jono Posilgės kronikoje taip pat pabrėžiama, kad per 1394 m. puolimą pilies mūrai ir bokštai buvo labai sušaudyti (192, III, 195). Sugriautų bokštų vietos pirmiausia reiktų ieškoti vakarinėje Žemutinės pilies dalyje, arčiau Neries. Ši pilies dalis, atrodo, buvo labiausiai prieinama, todėl dažniausiai puolama. Istorikas Janas Dlugošas rašė⁶, kad riteriai, staiga puldami, užlipo ant pilies gynybinių sienų ties vyskupų rūmais, bet tuoj pat buvo nuo jų nublokšti (80, IV, 463).

Paskutinį kartą, taip pat nesėkmingai, kryžiuočiai bandė užimti Vilniaus pilis 1402 m. vasarą (192, III, 258).

Pastatus pilių viduje istoriniai šaltiniai pradeda dažniau minėti XIV a. pabaigoje. Kaip sakytą, 1387 m. Jogaila Vilniaus vyskupui Andriui padovanojo vieną mūrinį ir keturis medinius namus; mūriniame name iki 1534 m. buvo Vilniaus vyskupo rezidencija (31, 32—34; 63, 40; 105, 15, 16). Jogailos 1387 m. vasario 17 d. privilegijoje dėl Vilniaus pilies bažnyčios apdovanojimo kalbama apie pilyje tuo metu jau buvusią bažnyčią (145, II, 7—9). 1388 m. kovo 12 d. popiežiaus Urbono VI bulėje nurodoma jai suteikti katedros vardą (145, II, 11—14). Naujoji katedra turėjo presbiteriją (chorą) ir zakristiją; 1397 m. vyskupas Andrius savo mūrinės koplyčios fundaciniame dokumente nurodo, kad koplyčia esanti arti zakristijos ir choro (145, II, 17).

Kalbant apie Žemutinės pilies ankstyviausią laikotarpį, būtina paminėti, kad XVI a. Lietuvos metraščiuose bei Motiejaus Strijkovskio Kronikoje nurodoma, jog Neries ir Vilnios santakoje, vadinamajame Šventaragio slėnyje, buvęs Lietuvos ikikrikščioniško kulto centras. Nuo XIII a. antrosios pusės čia buvę deginami ir laidojami Lietuvos didieji kunigaikščiai bei žymesni kilmingieji. Pirmasis šioje vietoje buvęs sudegintas didysis kunigaikštis Šventaragis; jo vardas ir pavadinta ši vietovė. Šventaragio sūnus Skirmantas įkurdinęs čia žynius, kurie už mirusių kunigaikščių sielas tose vietose, arba degintuvėse (*zgliskach, жезлиуцах*), meldėsi, kūrė ugnį Perkūno garbei (151, 60, 61; 202, I, 308—311; 268, 31). Toliau Kronikoje rašoma, kad kartą po sėkmingos medžioklės Šventaragio slėnyje apsinakvojęs didysis kunigaikštis Gediminas (151, 71; 268, 137). Strijkovskis dar papildo, kad Gediminas nakvojęs „prie degintuvių Šventaragio slėnyje (lankoje), kur dabar puškarnia, arklidės ir Žemutinė pilis“ (202, I, 369—373).

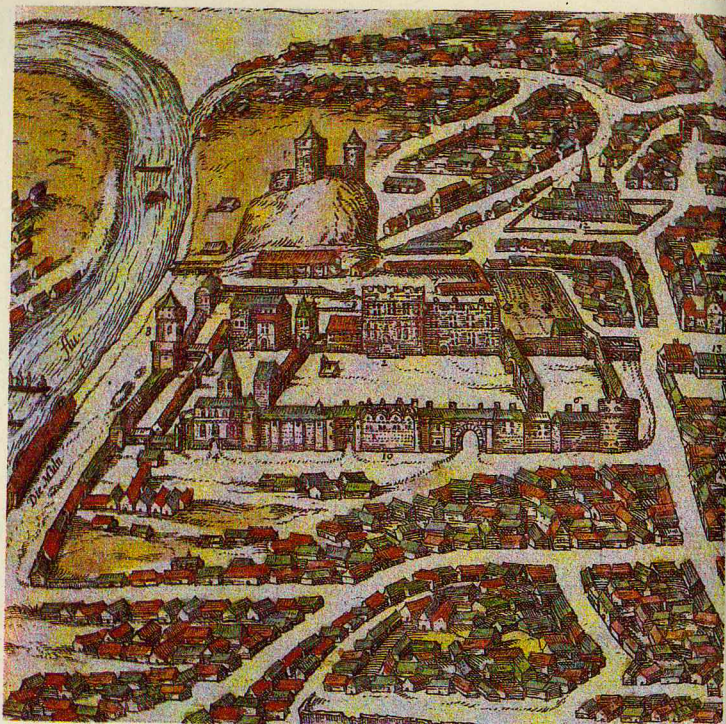
Be to, lenkų istorikas Janas Dlugošas XV a. rašė, kad 1387 m., Lietuvos krikšto metu, „karalius Vladislovas [Jogaila]* liepė ugnį, vadintą amžinąja, laikytą Vilniuje, svarbiausiam Lietuvos mieste ir sostinėje, saugotą žynio, jų kalba vadinto Znicz [...], ir nuolat kurstomą malkomis dalyvaujant pagonims, užgesinti, o šventyklą ir altorių, ant kurio aukotos jai aukos, nugriauti“ (80, IV, 439).

* Čia ir toliau į citatą ar dokumento atpasakojimą įterptos autoriaus pastabos pateikiamos laužtiniuose skliaustuose.

5 Vilniaus panoramos-plano fragmentas iš G. Brauno ir F. Hohenbergo atlaso:

- 1 — Aukštutinė pilis,
- 2 — pilies rūmai (das Slochs),
- 3 — jaunosios karalienės rūmai,
- 4 — pilies bažnyčia (die Slochskirche),
- 6 — išdininko namas (der Scharzmeisterhaus),
- 7 — karalių arklidės,
- 8 — žibintas (der Lucerne),
- 9 — vokiečių namas,
- 10 — drabantų namas,
- 5 — šv. Barboros bažnyčia (plane 5 skaičius nenurodytas) (iš LTSR dailės muziejaus fondu)

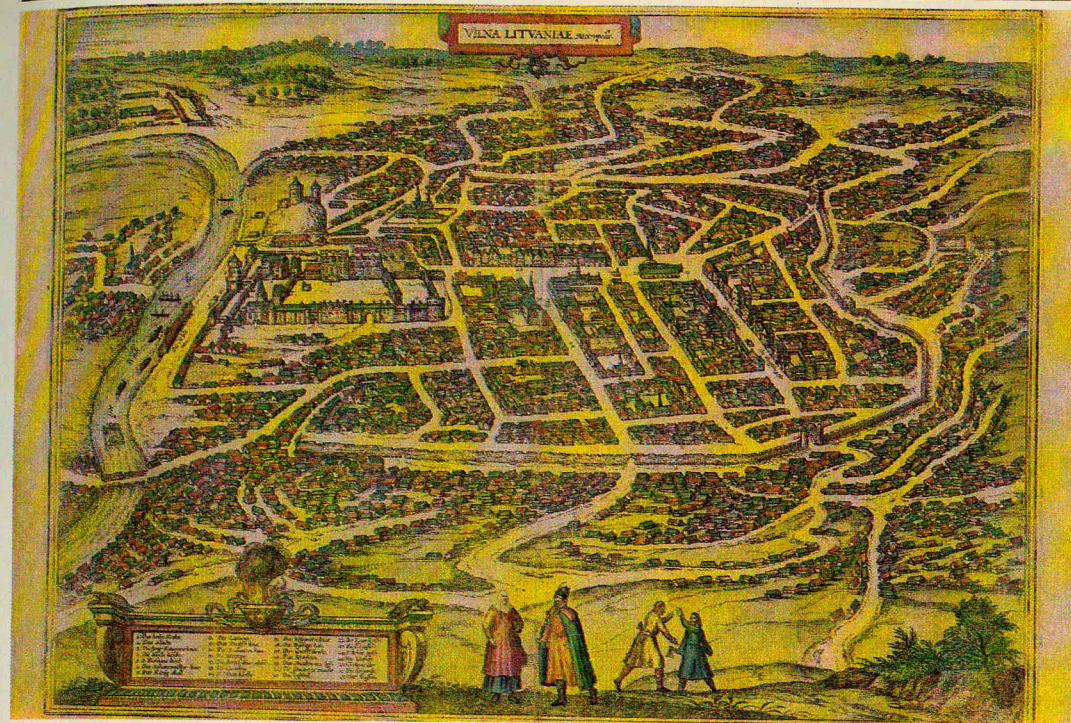
6 Vilniaus panorama-planas iš G. Brauno ir F. Hohenbergo atlaso (LTSR dailės muziejus)

⁷ LTSR MA Centrinėje bibliotekoje saugomas J. F. Rivijaus kronikos originalas (35). Kronikoje įėjimą į šventyklą nurodoma buvus nuo didžiosios upės pusės, šventyklos pastatymo data — 1285 m., nugriovimo data — 1386 m. Kronika parašyta vokiečių kalba gotiškuoju šriftu, joje nurodoma, kad skyrelis apie Vilniaus šventyklą paimtas iš Augustino Rotundo, gyvenusio XVI a., „Lietuvos kronikos“. Pastaruoju metu nustatyta, kad J. F. Rivijus buvo Tartu universiteto auklėtinis, imatrikuluotas 1690 m. (241). Beje, LTSR MA Centrinėje bibliotekoje taip pat saugomas T. Narbuto 1842 m. parengtas J. F. Rivijaus kronikos lotyniškuoju šriftu nuorašas bei jos vertimas į lenkų kalbą. T. Narbutas rengėsi šią kroniką išspausdinti, tik jo sumanymas liko neįgyvendintas. Nors nuoraše pagoniškos šventyklos aprašymas atitinka originalą, tačiau ten, kur originale kalbama įėjimą į šventyklą buvus nuo didžiosios upės pusės (von der Seite des grossen Stromes), nuoraše sakoma, kad įėjimas buvus nuo didžiojo bokšto pusės (von der Seite des grossen Turmes). Gal būt, T. Narbutas, ne visai pasitikėdamas kronikos tikslumu

Dlugošas dar priduria, kad „toje vietoje, kur buvo kūrenama ugnis, vadinta amžinąja, pastatytas katedros didysis altorius“ (80, IV, 441). Strijkovskis taip pat nurodė, kad XIV a. pilyje, katedros vietoje, Jogaila liepęs užgesinti šventąją ugnį ir „pagonišką šventyklą, kurioje stovėjo Perkūno stabas (bařwan) bei jo altoriai (oltarze) nugriauti, bokštą su langu, pro kurį šventikai (kaplani) bei žyniai teikė apgaulingus atsakymus ir pranašaudavo ateitį, nuversti... , šventąjį mišką, kur yra arklidės ir patrankų liejykla [dabartinės Tiltos gatvės rajone], iškirsti“ (202, II, 79). Buvusią šventyklą katedros vietoje mini 1388 m. kovo 12 d. popiežiaus Urbono VI bulė. Joje teigiama, kad nugriovus Vilniuje pagonių šventyklą ir sudaužius stabus, toje pat vietoje pastatyta katedra (145, II, 17).

Teiginį, jog katedros vietoje XIII—XIV a. buvo ikirikščioniško kulto šventykla, XIX a. labai išplatino Vilniaus miesto istorikai. Teodoras Narbutas, remdamasis XVII a. pabaigos Johano Frideriko Rivijaus kronika (35), aprašė didelę mūrinę Perkūno šventyklą, 1265 m. pastatytą kunigaikščio Gerimundo. Esą įėjimas į ją buvęs nuo didžiosios upės pusės, prie sienos priešais įėjimą stovėjusi koplyčia, o ant jos — altana su medine Perkūno figūra. Priešais tą koplyčią buvęs įrengtas laiptuotas altorius su Zodiako ženklams skirtomis pakopomis (176, 226—229; 177; 178, 106—115). Anot T. Narbuto, pirmajai, XIV a. pabaigoje statytai katedrai buvo pritaikytos tos šventyklos sienos. Panašiai pagonišką šventyklą aprašė istorikas Simonas Daukantas, tik jis nurodo duris į šventyklą buvus po koplyčia (79, I, 201—203, 513—516). Mykolas Balinskis teigė, kad amžinąją ugnį Šventaragio slėnyje saugojusi medinė šventykla (57, I, 111)⁷.

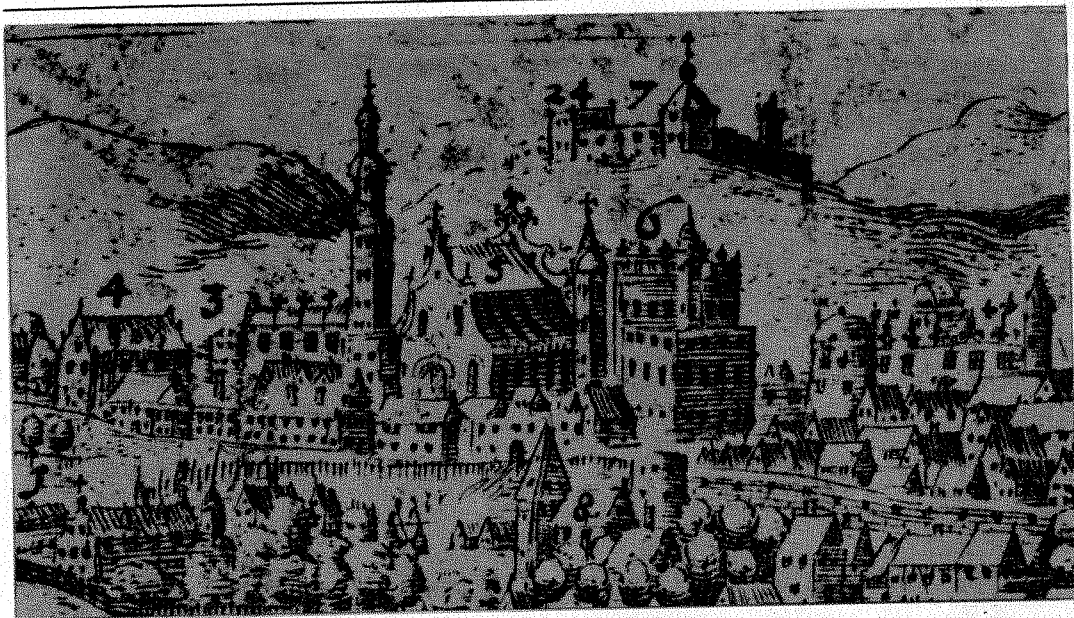
(žinios apie šventyklą išverstos iš lotyniško A. Rotundo kronikos teksto), pabandė įėjimą į šventyklą interpretuoti buvus iš vakarų, t. y. iš kai kuriuose šaltiniuose minimo bokšto pusės.

⁸ Iki 1534 m. pilies šv. Onos bažnyčia priklausė vienuoliams pranciškonams. Manoma, kad apie 1502—1507 m. ji remontuota, nes buvo be stogo (144, 164—165), 1534 m. atiduota vyskupui Povilui Alšėniškiui. Šis 1551 m. bažnyčią perleido Žygimantui Augustui, kuris kitais metais jos vietoje ėmė statyti naują šv. Onos-šv. Barboros bažnyčią — savo šeimos mauzoliejų (194, 5—7; 212, 14—17).

Dabartiniai istorikai neneigia, kad XIII—XIV a. Pilies kalno papėdėje buvo ikirikščioniško kulto centras. A. Tautavičius Šventaragio kapinyno liekanų linkęs ieškoti dabartinės Tiltos gatvės rajone (210). R. Batūros nuomone, katedros vietoje šventykla galėjo būti (61; 62). Labai argumentuotą straipsnį apie tai, kad XIII—XIV a. Lietuvos ikirikščioniško kulto centras buvo Vilnios ir Neries santakoje, yra paskelbęs V. Toporovas (266).

Žemutinės pilies teritorijoje XIV a., be katedros, buvo dar šv. Onos bažnyčia. Pirmą kartą ji paminėta pirmojo Vilniaus vyskupo Andriaus 1398 m. spalio 27 d. testamente (89, 5). Tačiau ši bažnyčia pilyje buvo jau 1390 metais. Imperatoriaus Zigmanto pasiuntiniui Benediktui de Makrai 1413 m. vasario 8 d. įteiktame skunde minima, kad 1390 m. Vilniaus pilį puolė Kryžiuočių ordinas; buvo apšaudyta bažnytinė procesija, ėjusi nuo katedros šv. Onos bažnyčios link (88, 317; 214, 63). Šioje bažnyčioje buvo palaidota kunigaikščio Vytauto žmona Julijona (226, 18)⁸.

J. Dlugošas teigia, kad 1377 m. Aukštutinėje pilyje Jogaila fundavo šv. Martyno bažnyčią (80, IV, 441). M. Strijkovskis, pakartodamas šią žinią, dar papildė, jog ta bažnyčia „kaip matome, šiandien sugriuvusi ir sunykusi, tik nuo Plikojo kalno pusės šio gražaus pastato liekanos ir jo sugriuvę rūšiai dar tebestovi“ (202, II, 80). Juzefo Ignaco Kraševskio nuomone, šv. Martyno bažnyčia sunykusi XVI a. nuo gaisro (142, II, 262). Tačiau tiklesnių žinių apie ją stokoja. XVI a. pabaigos Vilniaus miesto panoramoje iš Brejelio—Pliaterio rinkinių (5 pav.) Aukštutinėje pilyje pažymėta šv. Mikalojaus bažnyčia (S. Nicolai in arce superiore). Manoma, kad šio raizinio autorius suklydo arba iš tikrųjų tuo metu bažnyčia buvo vadinama kitaip (191, 18). Šv. Mar-

7 Vilniaus panoramos iš Brejelio-Pliaterio rinkinio „Vilna“ fragmentas (XVI a. pab.);
3 — šv. Barbaros bažnyčia,
4 — arsenalis (armamentarium vulga ceikhauz),
5 — katedra,
6 — karalių rūmai (Palatium Regis),
7 — Aukštutinė pilis,
24 — šv. Mikalojaus koplyčia ar bažnyčia (s. Nicolai in arce superioriori)

tyno bažnyčia buvo ne parapijos, ji priklausė piliai, kunigaikščiui. Viduriniais amžiais tokie kulto pastatai buvo statomi prie valdovo rūmų Gardine, Naugarduke bei kitose didesnėse pilyse (191; 236; 265).

XIV a. pabaigoje, slenkant Pilies kalno šlaitui, buvo žemėmis užversti Monvydo (Montvydo) rūmai. Daugpilio komturio 1396 m. pranešime Livonijos magistrui sakoma, kad „kalnas, ant kurio stovi Aukštutinė pilis, nugriuvo dėl statymo. Tas kalnas užslinko Monvydo dvarą (namą) ir didelių jame nuostolių padarė, jo tarnai ir tarnaitės buvo užpilti žeme; be to, kalnas užpylė visas jo brangenybes [...]. Tačiau nuslinko tik pats kalnas; mūrai liko sveiki“ (57, I, 192, 193). Paskutinis pranešimo sakiny s leidžia spręsti, kad tuo metu Aukštutinės pilies viršuje būta mūrinės sienos (greičiausiai aptvarinės), kuri, nuslinkus šlaitui, dar išliko sveika. Kai kurie tyrinėtojai spėja Monvydo rūmus stovėjus Pilies kalno pietinėje pašlaitėje (57, I, 160, 190, 234; 105, 31, 32).

Apie kitus XIV a. pabaigos Vilniaus pilių pastatus trūksta istorinių žinių.

Vilniaus pilies gynybines sienas bei pačią pilį 1413—1414 m. žiemą matė flamandų keliautojas Žiliberas de Lanua. Pagal jo aprašymą (134, 115, 116), Vilniaus „pilis (chastel) pastatyta ant labai aukšto smiltingo kalno, sutvirtinta akmenimis, žeme ir mūru. Viduje ji visa padaryta iš medžio. Tos pilies atšlaimas leidžiasi nuo aukšto kalno dviem šonais ligi apačios. Tame atšlaime, apjuostame mūrine siena, yra daug namų. Pilyje ir jos kieme paprastai esti minėtas kunigaikštis Vytautas, Lietuvos valdovas. Jis ten turi savo dvarą ir savo būstinę [...]. Minėta pilis ant kalno yra apsupta tik medine siena, padaryta mūro pavidalo“. Matyt, dalis pilies įtvirtinimų XV a. pradžioje yra buvę iš medžio. Greičiausiai medinės užtvartos grynė priėjimą prie Žemutinės pilies sienų. Apie jas kalba ir Vygandas Marburgietis Vilniaus pilių 1394 m. puolimo aprašyme (192, II, 659; 63, 39).

Vilniaus pilis labai nukentėjo per 1419 m. gaisrą. 1419 m. kovo 17 d. Daugpilio komturio pranešime Livonijos magistrui (77, 442, 443) sakoma, kad gaisras prasidėjo nuo arklidžių. Sudėgė katedra, kunigaikščio išdas, tvartai, arklidės, ūkiniai pastatai (*des Koniges Hof*) su sandėliais. Gaisras taip pat gerokai apnaikino Aukštutinę pilį, Vilniaus miestą. Esą buvę padaryta žalos už 60 000 sidabro gabalų. Sudėgusi pilis Lietuvos didžiojo kunigaikščio įsakymu buvo nedelsiant atstatoma, tobulinama (77, 450). Tačiau istorinių šaltinių apie Vilniaus pilies bei jos pastatų atstatymą, naujos statybą po 1419 m. gaisro nėra išlikę. Istoriko Mečislovo Jučo nuomone, pilis po šio gaisro turėjo būti atstatyta greitai, nes „1422 m. vasarą Vytautas Vilniaus pilyje jau rašė laiškus Rygos arkivyskupui ir priėmė popiežiaus legatus“, taip pat „savo karūnacines iškilmes 1430 m. rudenį jis ruošė Vilniuje“ (112, 29). Dėl tos pačios priežasties „katedros perstatymas turėjo būti užbaigtas dar iki 1430 m.“ (214, 64).

Vieną kitą istorinį faktą apie XV—XVI a. pradžios katedrą randame koplyčių statybos dokumentuose, kai kuriose to meto privilegijose ar jų nuorašuose. Žinodami katedros koplyčių vietą bei jų statybos laiką, galėtume nustatyti, koks pastato planas buvo XV amžiuje. Pirmąją koplyčią prie naujosios katedros iš pietų pusės 1423 m. pastatė Vilniaus vaivada Albertas Monvydas (Montvydas) (89, 114). Tais pačiais 1423 m. Vytautas patvirtino šios koplyčios įkūrimą.

Apie XV a. vidurį Trakų vaivada Martynas Goštautas prie pietinės sienos pastatė savo šeimos koplyčią⁹ (145, I, 14; 168, 24; 226, 111).

XVI a. pradžioje į rytus nuo Goštautų koplyčios buvo pietinis įėjimas į katedrą, o virš jo¹⁰ — kanauninko Kasparo koplyčia. 1523 m. pradėjus katedrą remontuoti, Vilniaus vaivada ir LDK kancleris Albertas Goštautas panoro praplėsti savo šeimos koplyčią ir prašė kapitulą perleisti jam kanauninko Kasparo koplyčią. Atsiteisdamas jis įsipareigojo tokią pat koplyčią įrengti virš šiaurinio įėjimo nuo mokyklos pusės¹¹ (145, I, 29, 30).

Šv. trejybės koplyčia, sprendžiant iš kapitulos aktų, pastatyta prieš 1482 metus. 1535 m. birželio 28 d. Žygimantas Senasis transsumavo ir patvirtino privilegiją, duotą katedros Šv. trejybės koplyčiai, kurią įkūrė Trakų vaivada Stanislovas Sendzivojovičius (28). Mykolas Homolickis teigia, kad Šv. trejybės koplyčia, pastatyta tarp 1462—1480 m. Sendzivojovičiaus, panaikinta per paskutinį katedros remontą, t. y. XVIII a. pabaigoje; jos vietoje įrengtas pietinis įėjimas (104, 144—145). Apie šios koplyčios pastatymo laiką bei jos vietą analogiškai rašo Janas Kurčevskis (145, I, 280; II, 289, 290).

Nenustatyta, ar dabartinės šv. Kazimiero koplyčios vietoje XV a. yra buvusi kokia nors koplyčia. M. Homolickis rašo, kad XVI a. nuo pilies pusės čia buvo tuščia aikštelė, o kitoje, vakarinėje to ploto dalyje stovėjo vyskupo Povilo Alšėniškio „sena ir neišvaizdi koplytėlė“, vėliau perleista Leonui Sapiegai (104, 180, 181). XVII a. pradžioje ši koplytėlė priklausė vyskupui Eustachui Valavičiui, 1623 m. jis ją perleido Lietuvos didžiajam kunigaikščiui Zigmantui Vazai¹².

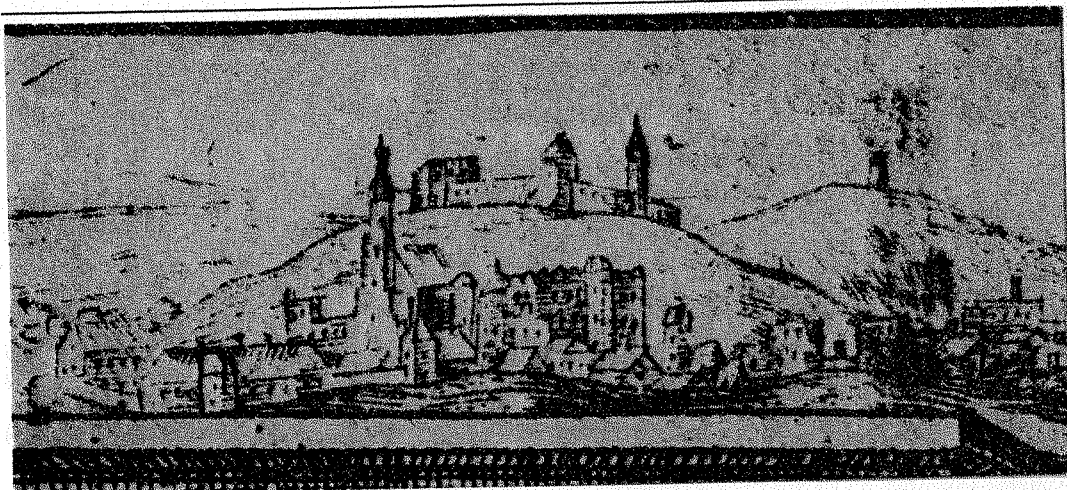
XVI a. katedros pietinės sienos rytiniame gale buvo durys, jungiančios pietinę navą su minėta aikšte. Jos buvo arčiausiai

⁹ XVI a. antroje pusėje ši koplyčia perėjo Vilniaus kaštelionui bei Žemaičių seniūnui Jonui Jeronimui Katkevičiui (12, 241). Iki 1837 m. koplyčios dešinė siena buvo ne iš-tisinė, o tikrai iki pusės; taigi ji jungėsi su greta esančiu sandėliu. 1837 m. siena išmūryta iki viršaus ir koplyčia atskirta nuo sandėlio. Be to, iki XVIII a. pabaigos koplyčios altorius stovėjo prie kairiosios, o ne prie galinės sienos (29, 36—37).

¹⁰ XVIII a. pabaigoje Laurynas Stuoka-Gucevičius senoji, siauresnio palyginti su dabartiniu, pietinio įėjimo vietoje įrengė koplyčią, kuri pradėta vadinti Monvydų koplyčia (104, 145).

¹¹ Tai pirmoji mokykla Lietuvoje. Ji veikė prie Vilniaus katedros, įkurta po 1387 metų.

¹² J. Kurčevskis yra nurodęs, jog dabartinės šv. Kazimiero koplyčios vietoje yra buvusi vyskupo Andriaus 1397 m. įsteigta koplyčia. Esą ši koplyčia 1467—1481 m. buvo net atnaujinta (144, 156). Tačiau XIV a. katedros planas skyrėsi nuo dabartinio plano, todėl, neturint patikimesnių istorinių duomenų, vargu ar galima teigti, jog XV a. šioje vietoje buvo vyskupo Andriaus koplyčia.

8 Pilių vaizdas iš T. Makovskio panoramos „Vilna“, išspausdintos 1604 m. Skorulskių panegirikoje

Žemutinės pilies rūmų, ir jomis naudodavosi kunigaikščių šeimos nariai (105, 25).

Iš pietų pusės 1495 m. buvo pristatyta dar viena — vyskupo Alberto Taboro — koplyčia (89, Nr. 432). Iš pradžių ji vadinta „Gaudeamus“, vėliau — Vyskupų koplyčia: jos kriptoje kurį laiką buvo laidojami vyskupai. XVIII—XIX a. ji vadinta Marijos vardo, o nuo XIX a. pradžios dar ir Kasakauskų koplyčia. 1495 m. koplyčios įkūrimo rašte nurodoma, jog ji pastatyta pietinėje katedros pusėje, tarp Goštautų koplyčios ir katedros aukštesniojo bokšto (145, II, 53—56).

Šiaurinėje katedros pusėje XV a.—XVI a. pradžioje taip pat buvo keletas koplyčių. Literatūroje minimos net dvi, priklausiusios Kęsgailių giminei ir buvusios prieš L. Stuokos-Gucevičiaus rekonstrukciją abipus senojo šiaurinio įėjimo. 1931—1932 m. katedros tyrėjų sudarytame plane jos vadinamos Kęsgailių I ir II koplyčiomis (130, 19, 20). Kęsgailių I koplyčia buvusi į vakarus nuo senojo šiaurinio įėjimo (tarp šio įėjimo ir Valavičių koplyčios), Kęsgailių II koplyčia — dabartinio šiaurinio įėjimo vietoje. Kai kurie autoriai nurodo, jog Kęsgailių I koplyčios pastatymo data yra 1436 m. (168, 24; 226, 126). Kęsgailių I koplyčią 1541 m. vyskupas Povilas Alšėniškis dovanojo prelatui Juzefui Jasinskiui, o šis ją perstatė (145, I, 40; II, 272). M. Balinskis irgi nurodo, kad ši koplyčia anksčiau vadinta Kęsgailių koplyčia (58, 180). Neaišku, kurią iš minėtų koplyčių 1476 m. fundavo Vilniaus vaivada ir LDK kancleris Mykolas Kęsgaila ir kurios įkūrimą 1476 m. patvirtino Kazimieras Jogailaitis (89, Nr. 385). Ježis Ochmanskis taip pat nurodo prie katedros buvus dvi Kęsgailių giminės altarijas: vieną — 1476 m. įsteigtą M. Kęsgailos, o kitą — Rumboltų, kurią esą galėjęs įsteigti žymus Vytauto bajoras Rumboltas Volimuntavičius, Kęsgailos brolis (179, 89). J. Kurčevskis irgi teigia, kad dabartinio šiaurinio įėjimo vietoje seniau buvo Kęsgailių koplyčia (145, I, 280).

Jau minėta, kad virš šiaurinio įėjimo buvo įrengta kanauninko Kasparo koplyčia (145, III, 18).

Prie Kęsgailių I koplyčios vakarinės sienos XV a. antroje pusėje pastatyta Karalių koplyčia. Ją 1484 m. kovo 4 d. įkūrė Lietuvos didysis kunigaikštis Kazimieras Jogailaitis, nors įkūrimo

¹³ Žiūrint nuo didžiojo altoriaus į vakarus, XV a. zakristija turėjo būti pietinėje jo pusėje; tokio požiūrio praeitame šimtmetyje laikėsi kai kurie tyrinėtojai (177, 137). A. Kirkoras teigė, kad prie zakristijos, pietinėje navoje tarp pirmosios ir antrosios pilorių poros (skaitant nuo katedros rytinės sienos), XV a. turėjo būti kriptą, kurioje palaidoti Vytautas, jo žmona Ona, vėliau Zygmantas Kęstutaitis. Jo nuomone, tik po 1530 m. gaisro Vytauto palaikai pernešti šiaurinėn navon, prie rytinės sienos, kur karalienės Bonos iniciatyva 1573 m. buvo pastatytas paminklas su akmenyje iškalto Vytauto atvaizdu ir įrašu. Paminklas sunyko per 1610 m. gaisrą; nežinia, ar po to buvo atstatytas. 1853 m. maždaug toje pačioje vietoje Eustacho Tiškevičiaus rūpesčiu buvo įrengta nauja, šiuo metu esanti Vytauto memorialinė lenta, kurioje atkurtas ankstesnis XVI a. įrašas (125, 25, 26; 226, 134, 135). 1931—1939 m. pietinėje navoje tarp minėtų pirmosios ir antrosios pilorių poros, taip pat šiaurinės navos rytinėje dalyje įrengti nauji rūšiai. Kas rasta, kasant šiems rūšiams duobes, duomenų neturime.

privilegija neišlikusi (89, Nr. 386). Julius Klosas šios koplyčios pastatymo datą nurodo 1473 m. (135, 130), o Juozas Maceika — 1474 m. (29, 57; 168, 24). M. Homolickio nuomone, jos statyba galėjo būti baigta 1480 m. (12, 4). Adomas Kirkoras pastebi, kad „šios koplyčios įkūrimo tiksliai data nežinoma“, nes 1530 m. sudegė XV a. kapitulos aktai. Pagal kai kurias archyvinės žinias esą galima manyti, jog ji pastatyta apie 1484 m. (125, 29). Piotras Sledzevskis mano, kad Karalių koplyčia pastatyta 1473 m., bet ji stovinti senosios, vyskupo Andriaus 1397 m. funduotos koplyčios vietoje. Šį teiginį P. Sledzevskis grindžia tuo, kad Kazimieras Jogailaitis Karalių koplyčiai suteikė beveik visus titulus, kuriuos turėjo vyskupo Andriaus koplyčia (196, 104, 105).

Prie Karalių koplyčios iš vakarų pusės šliejosi šiai koplyčiai priklausanti zakristija (101, 188; 135, 129). 1623 m. vyskupas E. Valavičius iš Zigmanto Vazos gavo Karalių koplyčią su zakristija.

Be abejo, jau XV a. katedros rytinėje dalyje buvo zakristija. Bychovco kronikoje apie Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto palaidojimą sakoma taip: „Ir paguldė jo kūną Vilniaus pilyje, švento Stanislovo katedroje, kairėje altoriaus pusėje prie zakristijos durų“ (151, 117)¹³.

XVII a. pastato šiaurinėje pusėje yra buvusios dvi zakristijos: didžioji ir mažoji. M. Homolickis nurodo, kad 1616—1617 m. buvo išmokėti pinigai už durų padarymą abiem katedros zakristijoms (12, 234). J. Kurčevskio nuomone, XVIII a. katedroje buvusios dvi zakristijos: kapitulos ir vikarų. L. Stuoka-Gucevičius kapitulos zakristijos vietoje pastatė naują, dabar esančią zakristiją, o vikarų zakristijos vietoje įrengė laiptinę į kapitulos salę (145, I, 280).

Anot J. Kurčevskio, jau XV a. prie šiaurinės sienos, dabartinės šv. Petro koplyčios vietoje, buvo Rakauskų šeimos koplyčia (145, I, 14, 280). Zigmantas Vaza 1600 m. kovo 6 d. šiai koplyčiai padovanojo mūrinį namą su sklypu, dovanojimo dokumente jos vieta nurodoma tarp zakristijos ir Kęsgailių koplyčios (145, II, 298). M. Homolickis teigia, kad 1617 m. liepos 27 d. šią koplyčią įkūrė ir apdovanojo Jonas Albrechtas Rakauskas (101, 168); Rakauskų koplyčia „buvo gauta iš giminaičių prigimtinė teise“ ir vadinta Rakauskų šv. Stanislovo koplyčia (*capella Rakoviana S. Stanislai*) (12, 241, 242). Koplyčia restauruota XVII a. pradžioje (144, 154). Po L. Stuokos-Gucevičiaus rekonstrukcijos iki 1844 m. ji buvo paversta apšildomu sandėliu. Vėliau įrengta koplyčia. Pastatius altoriuje Pranciškaus Smuglevičiaus šv. Petro paveikslą, ją imta vadinti šio šventojo vardu.

Taigi pagrįstai galima teigti, kad XV a.—XVI a. pradžioje katedros išorėje buvo ne mažiau kaip vienuolika priestatų (koplyčių, įėjimo patalpų, zakristijų). O gal ir daugiau¹⁴. J. Ochmanskis mini katedrai priklausančią šv. Onos koplyčią, kuriai 1505 m. V. Ivaškevičius užrašęs Michniškių dvarą Trakų paviete (179, 89; 89, Nr. 593, p. 706, 707). J. Ochmanskis taip pat nenustatė, kurioje katedros vietoje buvo Budnevų (Budniewo) altarija (179, 89). Beje, prie pilorių ar vidinių sienų stovėję altariai kartais irgi vadinti koplyčiomis.

Nors fragmentiškų duomenų apie XV a. Vilniaus katedros statybas ir turime, tačiau iš jų daryti išvadą, kokia buvo pastato architektūra, nelengvas uždavinys. Be abejo, būta didelio pasta-

¹⁴ XVI a. kapitulos aktuose greta Karalių koplyčios kartais minima šv. Kazimiero koplyčia. Tačiau jau istorikas Janas Fijalekas nustatė, kad tai ta pati Karalių koplyčia (88, 131, 132).

to su keliolika koplyčių. Mykolo Lietuvio memuaruose nurodoma, jog XVI a. pradžioje Vilniaus katedra buvo dengta švinu ir pagražinta auksuotais kupolais (150, 60; 232, 116). Remiantis Marijos vardo koplyčios įkūrimo 1495 m. dokumentu, galima manyti, jog pagrindiniame fasade iš vakarų pusės yra buvę du bokštai, iš jų pietinis — aukštesnis. Verta dėmesio lenkų literatūroje aptikta žinia, kad gotikinei Vilniaus katedrai turėjo įtakos Fromborko (Lenkija) katedros architektūra (190, 25, 26).

Apie kitų Vilniaus pilies objektų statybą XV a. viduryje ar antroje pusėje duomenų nėra. Po Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto mirties (1430.X.27) dėl sosto kovojo Švitrigala ir Žygimantas Kęstutaitis. Šiuo laikotarpiu vargu ar buvo palankios sąlygos naujoms didesnėms statyboms. Lietuvos didysis kunigaikštis ir Lenkijos karalius Kazimieras Jogailaitis (1440—1492) gyveno Krokuvoje, nors beveik kasmet apsilankydavo Vilniuje. Tikriausiai Krokuvoje, nors beveik kasmet apsilankydavo Vilniuje. Tikriausiai Vilniaus pilyje tuo metu buvo valdovo dvarui tinkamų pastatų. Tačiau greta gotikinių mūrinių pastatų pilyje buvo nemažai ir medinių, miestiečiams bei bajorams priklausančių namų.

Tiek Vilniuje, tiek Vilniaus pilyje pradėta daugiau statyti valdant Lietuvos didžiajam kunigaikščiui Aleksandrui (1492—1506). Nuo 1498 m. architektas Jonas Skiedelis vadovavo katedros remontui ir Vilniaus miesto gynybinių įrenginių statybai; šiuos darbus dirbo apie 1000 žmonių (167, 282). Kai kurie Žemutinės pilies pastatai buvo statomi Aleksandro žmonos Elenos iniciatyva (57, II, 39; 142, III, 308). Ar XV a. Vilniaus pilyje buvo arsenalas, žinių nėra¹⁵.

Į pietryčius nuo Vilniaus pilių teritorijos (Maironio g. rajone) jau XV a. pirmojoje pusėje buvo gyvenamaisiais namais užstatytas plotas. Dalį šio ploto 1469 m. Kazimieras Jogailaitis dovanavo atvykusiems į Vilnių vienuoliams bernardinams. Jie, nugriovę čia esančius pastatus, pradėjo statyti vienuolyną ir bažnyčią. Bernardinų vienuolyno ansamblis užėmė visą Vilnios kilpą, buvo įtvirtintas ir įjungtas į Vilniaus miesto bei pilių gynybinę sistemą (109).

XVI a.—XVII a. pradžia — renesanso architektūros klestėjimas Žemutinėje pilyje

XIV—XV a. mūriniai Vilniaus pastatai buvo gotikinio stiliaus. Pilių teritorijoje gotikiniai buvo Aukštutinės pilies rūmai, katedra, kai kurie kiti Žemutinės pilies pastatai, priklausantys didžiojo kunigaikščio dvarui, didikams, vyskupui. Gotikos elementų turėjo rūstoka pilies gynybinių įrenginių architektūra.

Vakarų Europoje XV a. plito renesansas. Į Rytų Europą iš Italijos jis atėjo per Vidurio Europą (Vengriją, Čekiją), nuo XVI a. pradžios įsitvirtino Lenkijoje: 1500 m. italų architektas Pranciškus Florentietis italų renesanso stiliumi pradėjo rekonstruoti Krokuvos Vavelio karalių rūmus. Italų renesanso įtakai plisti tiek Lenkijoje, tiek Lietuvoje padėjo Lietuvos didžiojo ku-

nigaikščio ir Lenkijos karaliaus Žygimanto Senojo žmonos Bonos kilmė, jos dvaro aplinka.

XVI a. pirmojoje pusėje Vilniaus pilyje palyginti dažnai gyvendavo karaliaus šeimos nariai. Jau XVI a. pradžioje italų architektai atvažiuodavo iš Krokuvos į Vilnių. Žygimantas Senasis laiške Krokuvos pilies valdytojui Jonui Boneriui 1517 m. iš Vilniaus rašė: „Pas mus buvo atvykęs Italas su modeliu koplyčios, kurią mums privalo pastatyti, ir jis [modelis] * mums labai patiko“ (139, 19). Greičiausiai tada į Vilnių buvo atvykęs architektas Bartolomėjus Berecis Italas, kuris po Pranciškaus Florentiečio mirties (1516) ėmė vadovauti Krokuvos karalių rūmų rekonstrukcijai ir ruošėsi Vavelyje prie katedros statyti garsiąją renesansinę Žygimantų koplyčią.

Vilniaus pilis XVI a. pirmojoje pusėje buvo smarkiai rekonstruojama. Naujas statybas skatino 1513, 1520 ir 1530 m. Vilnių ir Vilniaus pilį nusiaubę gaisrai. Didžiojo kunigaikščio rūmai Žemutinėje pilyje 1520—1530 m. buvo išplėsti ir perstatyti, darbai kainavo 100 000 dukatų (187, III, 93, 185). Rūmų architektas nežinomas. Manoma, kad tai buvo B. Berecis, o pilies statybos darbai rūpinosi Ulrikas Hozijus, 1516—1535 m. ėjęs pilies prižiūrėtojo (horodničiaus) pareigas (214, 68).

Apie 1520 m. Katedros aikštės pietvakarių kampe, jau už Žemutinės pilies gynybinės sienos, netoli miesto sienos Šlapiųjų vartų, buvo pastatyta nedidelė šv. Marijos Magdalenos bažnytelė. Apie tą laiką čia įsikūrė ir ligoninė (bažnytelė ir ligoninė nugriauta 1818 m.).

Buvo remontuojami ir atnaujinami kiti pastatai. Nuo 1523 m., vadovaujant architektui Anusui, vyskupo Jono Žygimantaičio iniciatyva buvo remontuojama katedra (145, I, 29; 167, 13). 1529 m. spalio 18 d. atnaujintoje katedroje iškilmingai vainikuotas ir pašelbtas Lietuvos didžiojo kunigaikščio 9 metų Žygimantas Augustas (145, I, 30). 1522—1524 m. Anusas perstatė ir atnaujino mūrinę varpinę ir apdengė ją skarda (105, 100—102)¹⁶. 1544 m. perėmęs visą LDK valdžią, Žygimantas Augustas kartu su motina karaliene Bona apsigyveno Vilniaus pilyje. Pilis tapo jo rezidencija. 1556 m. Bonai išvykus į Italiją, Žygimantas Augustas dar gyveno Vilniuje iki 1566 metų. Jo rezidavimo metais Vilniaus Žemutinė pilis smarkiai pertvarkyta. Didžiojo kunigaikščio dvaras buvo gausus, Vilniuje buvo garsūs architektai, dailininkai, artistai, pilyje buvo statomi puošnūs reprezentaciniai pastatai, kaupiamos senojo meno vertybės, įsigyta gausi ginklų, šarvų, laikrodžių kolekcija, daugybė vertingų paveikslų, visoje Europoje garsi biblioteka. Kunigaikščio rūmus stengtasi paversti krašto kultūros, intelektualinio gyvenimo centru.

1530 m. birželio mėn. gaisras sunaikino daugelį pilies pastatų¹⁷. Sudegė nebaigta remontuoti katedra, nenukentėję liko tik neseniai atstatyti didžiojo kunigaikščio rūmai (145, I, 30; 187, III, 93).

Archyvinių šaltinių medžiaga apie katedros likimą per šį gaisrą labai šykšti. Todėl istoriografijoje atsirado prieštarų nuomonių. Kai kurie XIX—XX a. pradžios tyrinėtojai teigė, kad per šį gaisrą katedra visiškai sudegė (135, 118; 178, 110; 267, 204). Iš archyvinių šaltinių galima daryti išvadą, jog 1530 m. katedra tik apdegė. Kapitulos aktuose yra žinių, kad jau 1530 m.

¹⁵ Literatūroje kartais nurodoma, kad 1522—1524 m. architektas Anusas suremontavo seną apgrūvusį gynybinį bokštą, užstatė vieną ar du aštuoniasienius aukštus ir jame įrengė varpinę (29, 76; 131, 60; 135, 131; 168, 30). Tačiau M. Homolickis, remdamasis kapitulos aktais, teigia, jog Anusas tik perstatė ir atnaujino mūrinę varpinę (105, 103). Apie varpinės remontą rašė ir J. Kurčevskis (145, I, 29; II, 12) bei A. Kirkoras (124, 26; 126, 134). Beje, J. F. Rivijaus kronikoje rašoma, kad varpinės bokštas sudegė ir „paaukštintas dvigubai“ 1403 m. (35).

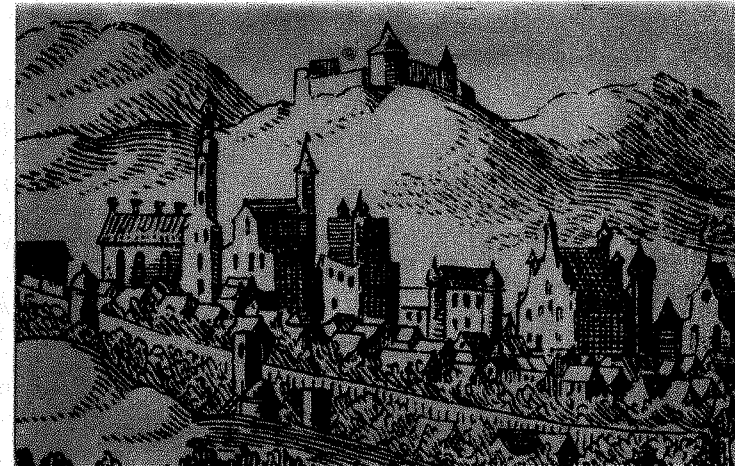
¹⁷ Po 1530 m. gaisro priešais pietines katedros duris, atokiau nuo jų yra buvusi laikina medinė varpinė, į kurią buvo perkelti visi ar tik dalis varpų. 1561 m. Žygimanto Augusto įsakymu varpai buvo grąžinti į senąjį mūrinį bokštą (*ad turrim antiquam*) (105, 103). Tuo metu varpinėje buvo trys dideli varpai: karaliaus, arba Žygimanto, vyskupo ir kapitulos (126, 134).

¹⁵ Greičiausiai arsenalas yra buvęs. Tą mintį netiesiogiai remia LTSR Mokslų Akademijos Centrinėje bibliotekoje saugomas 1517 m. birželio 3 d. dokumentas, kuriame minima, kad XV a. pabaigoje Vilniuje gyveno didžiojo kunigaikščio balistų meistras Feliksas Čekas iš Pilzeno (110, 93). Beje, J. Kraševskis ir A. Kirkoras nurodo, jog Aleksandras Aukštutinėje pilyje buvo įsteigęs gausų arsenalą, pavadintą įkūrėjo vardu (126, 232; 142, I, 196). Tik ar buvo paranku Pilies kalno stačiais šlaitais užvežti sunkias patrankas?

rugsėjo mėn. prie katedros durų buvo prikaltas skelbimas, reikalaujantis, kad kapitulos nariai remontuotų nuo gaisro nukentėjusius savo namus (145, III, 32). 1531 m. birželio mėn. įvyko procesija į katedrą ryšium su Eustacho Erazmo paskyrimu kanauininku (11, 10). Po 1530 m. gaisro, pagal kapitulos aktus, iš pradžių laikinai remontuotos sudegusios pastato dalys, darbus prižiūrėjęs Janas Domanovskis (145, III, 32, 33). Jau 1534 m. restauruota Karalių koplyčia, kuri, kaip sakoma Žygimanto Senojo 1534 m. gegužės 19 d. privilegijoje, buvo atstatyta „ant pirmųjų pamatų ir mano brolių Aleksandro ir Kazimiero karsčių“ (101, 190). Tik po to 1534 m. liepos 22 d. buvo sudaryta sutartis su architektu Bernardu Zanobiu da Džanočiu dėl galutinio katedros atstatymo (145, 107—109; 167, 340). B. Džanočio bendradarbiais sutartyje minimi Džovanis Činis ir Filipas Bartolomėjus da Fiezolė. 1538 m. B. Džanotis, gaudamas atlyginimą už katedros restauravimo darbus, pažadėjo dalį sugriuvusių sienų atstatyti savo lėšomis (142, II, 190, 268). Tai, kad apgriuvusios katedros sienos minimos 1538 m., liudija, jog tuo metu dalis mūrų buvo dar neatstatyta; savo ruožtu tai patvirtina, kad Džanotis nestatė naujų sienų, pradėdamas jas net nuo naujų pamatų, kaip teigė kai kurie XIX a. tyrinėtojai. Pagal vyskupo Jono Žygimantaičio testamentą, tuo metu buvo statoma jo koplyčia (50), vėliau pavadinta Jono, arba Vyskupo, koplyčia. 1539 m. katedroje vyko pamaldos (145, III, 37, 38). Tačiau tarp 1539—1542 m. pastatas vėl nukentėjo nuo gaisro (142, II, 190; 145, I, 41). Atstatymo darbai užtruko. Pietų pusėje buvusi Monvydų koplyčia buvo perstatyta (101, 191). 1541 m. prelatas J. Jasinskis iš vyskupo Povilo Alšėniškio gavo Kęsgailių I koplyčią ir ją atstatė (13, 5; 145, II, 249, 295). Vyskupas Povilas Alšėniškis iš pietų pusės, dabartinės šv. Kazimiero koplyčios vietoje, pastatė (ar perstatė seną) koplyčią (104; 180). 1541 m. pradžioje mirus B. Džanočiui, katedros statybos dokumentuose toliau minima Dž. Činio pavardė. 1545 m. jis gavo atlyginimą už katedros skliautų mūrijimą (167, 48). Atrodo, kad Dž. Činis ir toliau tęsė katedros atnaujinimo darbus, nes, kaip spėjama, jis ir mirė Vilniuje 1565 m. (118, 90; 138, 163).

1557 m. Vilniaus katedra buvo atstatyta (145, I, 43, 74); dėl lėšų stokos liko neatnaujinta tik Marijos vardo („Gaudeamus“) koplyčia: ir toliau ji buvo uždaryta, suremontuota tik 1563 m. (145, I, 44, 74). Šis faktas taip pat liudija, kad Marijos vardo koplyčia liko toje pačioje — iki 1530 m. gaisro buvusioje — vietoje; po gaisro ją reikėjo tik atnaujinti, remontuoti.

Pateikti istoriniai faktai duoda tik apytikslį katedros atstatymo darbų vaizdą po 1530 m. gaisro. Kai kurie XIX—XX a. tyrinėtojai teigia, kad pietinę pastato sieną reikėjo mūryti iš naujo, kad pastatas buvo paplatintas į pietų pusę (101, 191; 178, 110; 226, 26). Tačiau šiaurinė siena, tų pačių autorių teigimu, palikta senoje vietoje, nes Karalių koplyčia atstatyta ant senų pamatų. Teiginys, kad pastatas paplatintas į pietų pusę, buvo motyvuojamas vieninteliu 1542 m. dokumentu, kuriame kalbama, jog Monvydų koplyčia pastatyta ant naujų pamatų (101, 191). Tačiau nekreiptas dėmesys į tai, kad Marijos vardo koplyčia liko toje pačioje vietoje ir stovėjo iki 1563 m. neatnaujinta. Jeigu pastatas būtų platintas į pietų pusę, tai ją būtų reikėję nu-

9 T. Makovskio panoramos „Vilnia“ fragmentas (XVII a. pradžia)

griauti, perkelti į kitą vietą. Antra vertus, koplyčia buvo pastatyta palyginti neseniai (1495), todėl pakako ją tik atnaujinti.

Kiti autoriai, rašę apie 1530 m. gaisro padarinius, katedros perstatymo neminėjo. Pavyzdžiui, J. I. Kraševskis apie katedros platinimą į pietų pusę nė neužsiminė. A. Kirkoras tvirtino, kad jau 1538 m. pastatas buvo visai restauruotas (124, 14). J. Kurčevskis taip pat rašė, kad katedra tik atnaujinta (144, 20; 145, I, 44).

Visai kitokią mintį 1905 m. iškėlė Emanuelis Sveikovskis. Jo nuomone, katedros halinė trinavė dalis (halinė trinavė dalimi bus vadinama pailgo stačiakampio formos trinavė katedros dalis be šoninių koplyčių ir portiko) esanti grynai gotikinė, ir jos pastatymo data reikėtų laikyti XV a. pradžią (205, 72, 73). Tokios pat nuomonės vėliau buvo Vaclovas Gizbertas-Studnickis (93, 138—140; 203, 21).

Kai ką sužinoti apie XVI a. antrosios pusės katedros išorę galima iš XVI—XVII a. Vilniaus panoramų ir planų. Halinė katedra vaizduojama Georgo Brauno atlaso Vilniaus miesto panoraminiame plane (žr. 5 pav.). Čia viršutinėje pastato dalyje yra net penki langai su pusapskritėmis saramomis. Jie atitinka dabartinio pastato viršutinės dalies (šoninių navų) langus, kurių iš tikrųjų yra septyni. Apatinėje dalyje pavaizduoti tik trys dideli langai, atitinkantys šoninių koplyčių langus. Kaip minėjome, XVI a. šoninės sienos, išskyrus rytinę travėją, buvo visai užstatytos koplyčiomis; todėl ir Brauno atlase pavaizduotoje katedroje šoninės koplyčios sudaro tartum žemesnę navą. Taigi neteisūs autoriai, kurie Brauno atlaso panoramoje įžiūrėjo bazilikinį tūrį (191, 31). Galimas daiktas, kad panoramoje už katedros pastato išskylantis masyvus bokštas yra katedros varpinė. Čia matomas jos viršutinis aštuoniasienis aukštas. Pastaruoju metu nustatyta, jog virš varpinės apskritosios dalies iš pradžių buvo vienas aštuoniasienis dideliais langais aukštas, jo stogas taip pat turėjo būti aštuoniasienės piramidės pavidalo, koks ir pavaizduotas Brauno Vilniaus miesto panoramoje.

XVI a. pabaigos—XVII a. pradžios Vilniaus miesto panoramose katedra vaizduojama taip pat su šoninėmis koplyčiomis bei virš koplyčių išskylančia haline trinave dalimi (žr. 7, 8 ir 9

¹⁸ Nors G. Brauno atlasas su Vilniaus atvaizdu ir aprašymu išleistas 1588 m. Kelne, manoma, kad jame pateiktas Vilniaus miesto aprašymas atspindi Vilniaus miesto XVI a. aštuntojo ar devintojo dešimtmečio padėtį, o miesto planas nubraižytas remiantis ankstesnio meto — gal net XVI a. trečiojo dešimtmečio — duomenimis (116; 212, 20). Mat šiame atlase Žemutinėje pilyje dar pavaizduotos arklidės, kurios jau XVI a. viduryje buvo iškeltos į dabartinės Tilto gatvės rajoną; jaunosios karalienės rūmuose XVI a. antrojoje pusėje jokia karalienė nebegyveno; pilyje vaizduojama gotikinė senoji šv. Onos bažnyčia, nors 1551 m. ji buvo nugriauta. Žemutinės pilies kunigaikščių rūmai dar su pereinamųjų iš gotikinių į renesansines formų atikų (su kregždės uodegos pavidalo krenelazo dantimis). G. Brauno atlaso grafine dalį išraižė flamandų kilmės raizytojas Frydrichas Hohenbergas.

pav.). Virš koplyčių stogų iškyla kontraforsus ar arkbutanus primenančios briaunos. Jų pėdsakų, tiriant natūrą, neseniai rasta halinės trinavės dalies išorės sienose.

XVI a. pabaigoje katedra ir varpinė gerokai apleistos, ypač kėlė grėsmę katedros vakarų fasado siena, jos bokštas buvo apiręs. Mūrininkai Petras Pelgžimavičius ir Jonas Petravičius juos suremontavo. Darbai truko iki 1600 m. (145, I, 77–89; III, 79). Tuo metu jie alavu apdengė Karalių koplyčios, zakristijos ir lobyno stogus (145, III, 83), atnaujino „nuo senumo sunykusių bažnyčios laikrodį“ (145, III, 80). 1598 m. kapitula nutarė „suremontuoti varpinę nuo pamatų ir ją paaukštinti“ (145, III, 84). Manoma, kad tada buvo užstatytas varpinės bokšto aštuoniasienės dalies trečiasis tarpnis (226, 55).

Po 1530 m. gaisro vyskupas Jonas Žygimantaitis restauravo į pietus nuo varpinės esantį vyskupų namą, tačiau jo įpėdinis Povilas Alšėniškis savo rezidenciją įsteigė buvusiuose Trakų vaivados Stanislovo Goštauto rūmuose (dabar Meno darbuotojų rūmai), o senajame vyskupo name Žygimantas Senasis apgyvendino pilies sargybos kareivius. Brauno atlase jis jau pavadintas drabantų namu (85).

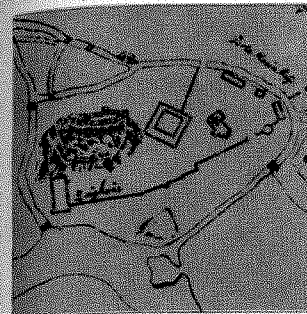
Nuo XVI a. vidurio panaikintos iki tol prie katedros buvusios kapinės (145, I, 43). Žemutinėje pilyje į pietus nuo kunigaikščių rūmų buvo išlikę keletas XV a. namų, priklausančių katedros šv. trejybės koplyčios vienuoliams misionieriams. 1530 m. šiems namams sudegus, jų atstatyti neleista, taip buvo praplėstas pilies sodas. Vienuoliams paskirtas sklypas į pietus nuo pilies gynybinės sienos (105, 34).

XVI a. viduryje, plečiant bei rekonstruojant pilies pastatus, iš Žemutinės pilies teritorijos buvo iškelti iki tol ten gyvenę miestiečiai. Tuo metu šitaip atsitiko ne tik Vilniaus pilyje; XVI a. antrojoje pusėje miestiečiai buvo iškeldinami, pavyzdžiui, ir iš Polocko pilies teritorijos (238, 462).

Žemutinės pilies šiaurinėje dalyje buvo arsenalas, skirtas saugoti patrankas, vežimus, paraką ir kitokius karinius reikmenis. Rašytiniai šaltiniai arsenalą pradeda dažnai minėti nuo XVI a. vidurio. Tvirtinama, kad tik Žygimantas Augustas kaip reikiant ėmė juo rūpintis (122; 142, III, 312). Jo iniciatyva už Žemutinės pilies ribų, dabartinės Tilto gatvės rajone, buvo pastatyta daug ūkinės paskirties pastatų (pirčių, skalbyklų, arklidžių, sandėlių), priklausančių Žemutinei piliai. Jis praplėtė „puškarnias“ — patrankų liejimo cechus, kurie taip pat buvo Tilto gatvės rajone (101, 32, 33; 137, 330; 214, 66). Pilies kalno papėdėje arsenalas paminėtas Brauno atlaso Vilniaus miesto aprašyme (69)¹⁸. Šio atlaso Vilniaus miesto panoraminiam plane arsenalas dar nepavaizduotas, o maždaug jo vietoje yra pastatas, pavadintas jaunosios karalienės rūmais, kuriuose iki 1545 m. gyveno Žygimanto Augusto pirmoji žmona Elžbieta (105, 5).

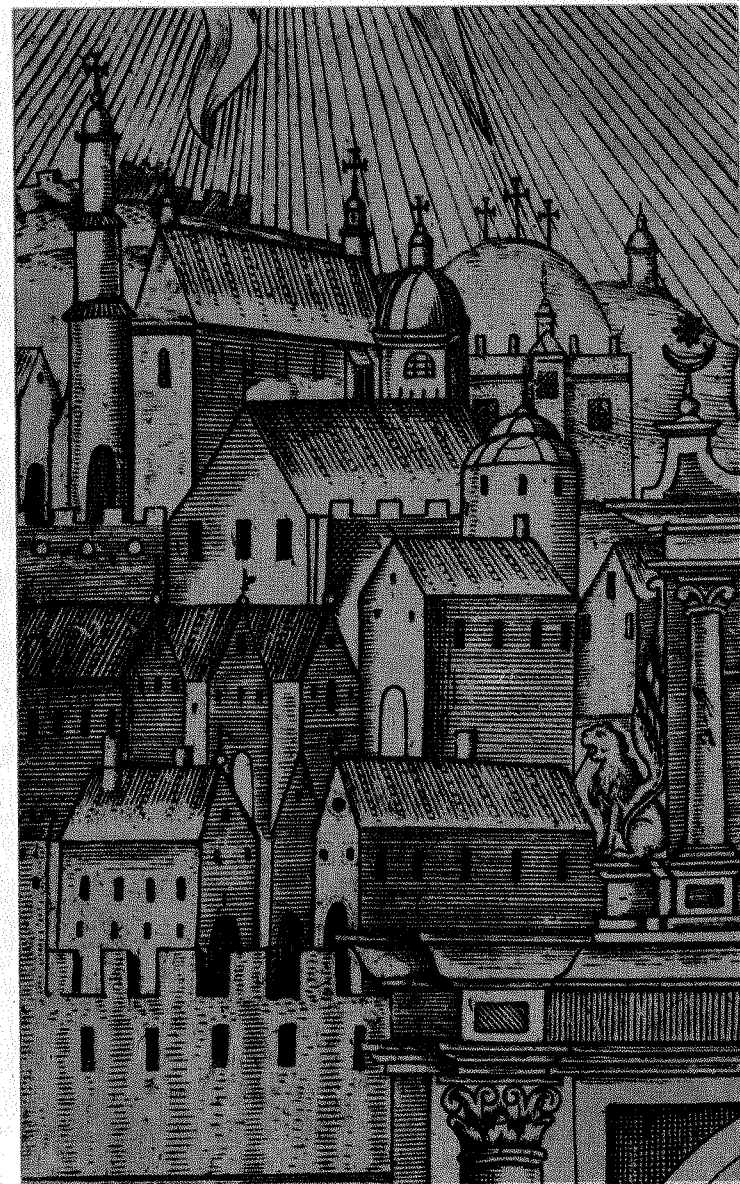
XVI a. pabaigos—XVII a. pradžios raiziniuose arsenalas jau vaizduojamas. Vilniaus miesto panoramoje iš Brejelio-Pliaterio rinkinių jis — dviejų aukštų, su gotikiniais frontonais galuose (žr. 7 pav.)¹⁹. Palyginti tiksliai arsenalo pastatai išdėstyti Fiurstenhofo plane* (13 pav.).

XVI a. viduryje architektai B. Džanotis ir Dž. Činis statė bei remontavo ir kitus Žemutinės pilies pastatus. Karalienės Bonos

10 Pily F. Getkanto miesto įtvirtinimų plane (1648)

11 Katedra ir pilies priekinė medinė siena su vartais 1688 m. Vilniaus universiteto išleistoje panegirikoje K. Bžostovskio išventinimo į Vilniaus vyskupas proga

12 Žemutinės pilies pastatai (D. Pelceldo graviūra, 1649)

laiške, rašytame 1539 m. rugpjūčio 25 d., pateikiami nurodymai patikėtiniui Šimkai Mackevičiui, ką architektas Bernardas Italias turi padaryti kunigaikščių rūmuose. Laiške minima lodža, arba terasa, su laiptais, kurią reikia pristatyti ties Bonos apartamentais prie viršutinio rūmų aukšto nuo sodo pusės (138, 161).

Apskritai Žemutinės pilies rezidenciniai rūmai palaipsniui buvo rekonstruojami, plečiami iki 1545 metų. Tuo metu jiems turėjo būti sukurti renesanso stiliaus atikai. Brauno atlase pavaizduotų pilies rūmų atikai greičiausiai dar yra XVI a. trečiojo dešimtmečio, nes jie pereinamųjų iš gotikos į renesansą stilistinių formų (žr. 18 išnašą).

¹⁹ LDK karo inžinieriaus Frydricho Getkanto 1648 m. sudarytame Vilniaus miesto gynybinės sienos plane arsenalo yra tik vienas korpusas (žr. 10 pav.).

* Vilniaus miesto 1740 m. planą 1939 m. žiemą Berlyno valstybinėje bibliotekoje (Fiurstenhofo kolekcijoje) rado Vaclovas Gizbertas-Studnickis. Anot jo, Fiurstenhofas buvęs Saksonijos kurfiursto, Lietuvos ir Lenkijos karaliaus Augusto III pavainikis sūnus ir Drezdene turėjęs ištaigingą dvarą. Fiurstenhofas sukaukęs didelį Europos miestų planų rinkinį. Jam mirus, žmona rinkinį perdavusi Prūsijos karaliui; taip Vilniaus 1740 m. planas atsidūrė Berlyne. Žr.: LTSR centrinis valstybinis literatūros ir meno archyvas. F. 81 (architektas V. Landsbergio-Žemkalnio fondas). Ap. 1. B. 18. L. 88; F. 81. Ap. 1. B. 19. L. 1–12).

13 Pilis 1740 m. Fiurstenhofo plane:

1 — Aukštutinė pilis,	16 — kapitulos pastatai,
2 — vakarinis bokštas,	17 — Žemutinės pilies rezidencinių rūmų kompleksas,
3 — pietinis bokštas,	18 — rūmų sodo teritorija,
4 — rezidencinių gotikinių rūmų liekanos,	19 — rūmų tarnybinės dalies korpusai,
5, 6 — gynybinės sienos, bokštai,	20 — pilies prižiūrėjo (horodničiaus) pastatai,
7 — Pilies vartai,	21 — šv. Onos-šv. Barbaros bažnyčios vieta,
8 — misionierių pastatai,	22 — Tvardovskio bokštas,
9 — vyriausiojo tribunolo pastatas,	23 — siauriniai pilies vartai,
10 — XVI a. pradžioje įrengti vartai,	24 — arsenalo kiemas,
11 — senieji vyskupo rūmai,	25 — rytinis arsenalo korpusas,
12 — varpinė,	26 — spėjamas rytinis bokštėlis kalno pašlaitėje.
13 — kelias ir tiltas į Tiltą gatvę,	
14 — katedra,	
15 — Katedros aikštė,	

²⁰ Naujoji šv. Onos bažnyčia šaltiniuose kartais vadinama šv. Barbaros bažnyčia. Joje turėjo būti palaidotos Žygimanto Augusto žmonos Elžbieta ir Barbora ir jis pats. Po Žygimanto Augusto mirties (1572) bažnyčia liko nebaigta, žmonių karstai iš katedros į ją neperkelti. Skulptoriai Džovannis Marija Padovanas ir Dž. Činis 1546—1552 m. buvo sukūrę karalienės Elžbietos antkapinį paminklą, kurį 1555 m. atvežė iš Krokuvos į Vilnių. Paminklas nebuvo pastatytas nei naujojoje šv. Onos-šv. Barbaros bažnyčioje, nei prie jos palaičių katedroje, bet saugotas Pranciškonų vienuolyno galerijoje (118, 90; 138, 163). 1553 m. buvo sudaryta sutartis su Dž. Padovanu sukurti karalienės Barbaros antkapinį paminklą. Iš Austrijos į Krokuva, o iš ten į Gdanską buvo atvežti 8 luitai marmuro, tačiau paminklas greičiausiai liko nepadarytas (141, 436, 443). Dar kartą įrengti Barbarai Radvilaitei paminklą Vilniaus katedroje 1861 m. ruošėsi Vilniaus laikinoji archeologijos komisija, vadovaujama E. Tiškevičiaus. Buvo renkamos lėšos, tačiau sumanymas liko neįgyvendintas (53).

²¹ 1613 m. buvo skundžiamasi, kad „pilyje įkalintų bajorų tarnai bei tarnai asmenų, ateinančių jų aplankyti, nuo Aukštutinės į Žemutinę pilį svaitydami akmenis, rūmų stogams daro didelę žalą“. Todėl buvo siūloma „kalėjimą perkelti į Žemutinę pilį, ten, kur Vilniaus žemietijos įstaiga su Vilniaus pilies prižiūrėtoju (horodničiumi) ir kur šiuo metu vyksta tribunolo teismai“, kalėjimui pritaikyti keletą senų pastatų (222, 156).

Dž. Činis 1551 m. pradėjo statyti naują šv. Onos bažnyčią²⁰, o 1553 m. sukūrė jos altorių (138, 164). Su Dž. Činiu dirbo mūrininkas italas Benediktas, akmenų tašymo meistras italas Bartolomėjus. Žygimantas Augustas piliai statyti buvo pakvietęs architektus Jobą Brefsuą ir Fridrichą Unšerftą (206).

XVI a. antrojoje pusėje, nuslinkus Pilies kalno šlaitui, nukentėjo Mikalojaus Radvilos Juodojo pastatas. Dėl to architektas Petras Bohemietis tvirtino Pilies kalno šlaitą (206; 212, 65).

Vilniaus pilys labiausiai klestėjo Žygimanto Senojo (1506—1548) bei Žygimanto Augusto (1544—1572) valdymo metais. Steponas Batoras (1576—1586) jau gyveno savo numylėtame Gardine, nors neretai apsisistodavo ir Vilniuje, taigi pilių pastatai ir tada turėjo būti prižiūrimi. XVI a. pabaigoje karaliaus dvaras galutinai persikėlė į Krokuva, Vilniaus pilių statybos sustojo. Keitėsi pastatų paskirtis, šeiminkai; pilį pradėjo valdyti Vilniaus vaivada. Nelengva būdavo surinkti lėšų gausių pilies pastatų priežiūrai bei remontui.

XVII a. pradžioje Aukštutinė pilis buvo jau netekusi pirmąsias gynybinės paskirties, jos mūrai pamažu iro. Ji pritaikyta bajorų kalėjimui²¹. Tačiau dėl Aukštutinės pilies pastatų avarinės būklės 1622 m. joje uždrausta laikyti kalinius (252, 282). XVI a. pabaigoje—XVII a. pradžioje kai kurie Žemutinės pilies gynybiniai bokštai taip pat pritaikyti kalėjimui. Be to, kaliniai buvo laikomi Pilies vartų rūsiuose bei viename pastate prie varpinės (252, 280—282). Pilies kalno pietinėje papėdėje sunkiems nusikaltėliams kalinti buvo gilus rūsys, o virš jo — medinis antstatas.

1610 m. liepos 1 d. gaisras skaudžiai palietė ir Žemutinę pilį. Sudegė katedra, varpinė, kunigaikščių rūmai, vyriausiojo tribunolo pastatai, pilies vartai ir tiltai per Vilnios kairiąją šaką, arsenalas. Žemutinės pilies gynybinių sienų remontu rūpinosi olandų kilmės pilies prižiūrėtojas Petras Nonhartas; jis atstatinėjo sudegusius kunigaikščių rūmus (156, 59). Prie pilies pastato atstatymo bei priežiūros taip pat ilgą laiką dirbo architektas Vilhelmas Polis, kurį už tai Vladislovas Vaza 1633 m. apdovanojo (156, 51).

Per 1610 m. gaisrą sudegė katedros stogas, nukentėjo skliautai, vakarinio fasado siena su bokštais (145, I, 103). Gaisro nepaliesta liko Karalių koplyčia (101, 222). Katedros bei varpinės atstatymo darbus nuo 1613 m. prižiūrėjo V. Polis. Jis permūrijo katedros vakarinės sienos viršutinę dalį, uždengė naują stogą, remontavo bokštus (12, 234; 145, I, 104). Koplyčių remontas užtruko iki 1632 metų. Pastatai viduje didesnių pakeitimų nepadaryta. 1634 m. buvo sudaryta sutartis su Nesvyžiaus skulptoriu Henriku Kuntzanu padaryti naują didįjį altorių, kuris turėtų būti 28 uolekčių aukščio, su septyniomis statulomis. Altoriui daryti sutartyje pažadėta Kuntzanui duoti pušies, ąžuolo, liepos trinkų bei sumokėti 1400 auksinų. Sutartį pasirašė Henrikas Kuntzanas, Konstantinas Tenkala ir Augustas Maceiovskis. Trijų tarpinių baroko formų altorius buvo pastatytas 1635 m. (12, 233; 101, 93). Interjero sienas dekoravo dažytojas Ferdinandas. Už gerą darbą kapitula jam papildomai sumokėjo 170 kapų lietuviškų skatikų ir 100 auksinų (101, 92, 93). Ferdinandas kairėje pusėje buvo nutapęs septynias misterijas iš šv. Stanislovo gyvenimo, o dešinėje — iš šv. Kazimiero (12, 15).

²² Kopyčioje prie pietinės sienos stovėjo trys altoriai. Viduriniame buvo šv. Kazimiero karstas, meistriskai padarytas iš sidabro, su paausuotais papuošimais; karstą laikė dvi iš sidabro lietos angelų figūros. Virš altoriaus buvo iškeltas didelis sidabro kryžius, po juo — žmogaus dydžio šventųjų statulos. Altoriuje ypač puošnios 8 iš sidabro lietos maždaug 90 cm aukščio skulptūros — Augsburgio auksakalių šedevrai. Šalia altoriaus stovėjo du didžiuliai sidabriniai kandelabrai, priešais švietė gryno aukso lempa, kainavusi 2000 auksinų. Kopyčios viduryje kabėjo didelis ir prabangus 64 sidabrinų lempų sienynas, kopyčioje bei jos zakristijoje buvo daugybė kitų vertingų meno kūrinių (žvakidžių, vazų, brangakmeniais puoštų indų) (102, 40, 41; 226, 76—78).

1624 m. pietrytiniame katedros kampe, buvusios senosios Valavičių kopyčios vietoje, Zigmanto Vazos iniciatyva pradėta statyti nauja Karalių (šv. Kazimiero) kopyčia, išlikusi iki mūsų dienų. Statybos darbams vadovavo, tikriausiai buvo ir projekto autorius, karališkasis architektas ir skulptorius K. Tenkala. Nors šios kopyčios įkūrimo lentoje, esančioje pietiniame fasade, rašoma, kad ji pastatyta 1636 m., tačiau kai kurie interjero darbai buvo dirbami ir po to.

Pirmasis didesnis kopyčios remontas vyko 1643—1644 m.: dalį sienų marmuro plokštėmis klojo mūrininkas Jokūbas, dirbo dažytojas Giacintas, paveikslų rėmų bei kitus auksavimo darbus atliko auksuotojai Albrechtas ir Benediktas. Buvo tvarkomi vargonai, remontuojamas koridorius į kopyčios balkoną virš jos durų (171, 243—245).

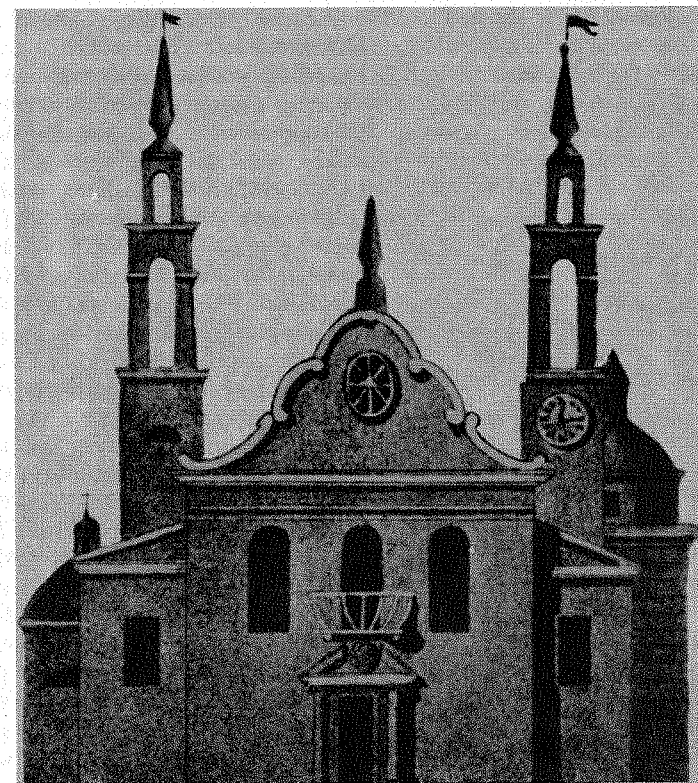
Kopyčios interjero architektūrą darniai papildė gausūs taikomosios dekoratyvinės dailės kūriniai²².

Iš Zigmanto Vazos gautą senąją Karalių kopyčią vyskupas E. Valavičius rekonstravo. Nuo tada ji ir pradėta vadinti Valavičių kopyčia. E. Valavičiui gyvam esant, puošniais barokiniais lipdiniais ir freskomis buvo dekoruotas kupolas, o altorius ir kai kurie kiti interjero elementai daryti po 1630 m. — fundatoriui mirus (16; 103, 38). XVII a. viduryje kopyčios rytinėje sienoje buvo įrengta E. Valavičiaus antkapinė plokštė.

Ne visai aišku, kelių bokštų katedra buvo XVII amžiuje. M. Homolickis, remdamasis XVII a. kapitulos aktais, linkęs manyti, kad per V. Polio restauraciją ties pagrindiniu fasadu šiaurės pusėje buvo bokštas su laikrodžiu, statytas, anot jo, gal net B. Džanočio po 1530 m. gaisro (105, 43). Esą jis buvęs pristatytas prie katedros šoninės sienos ir lietusis su erdvia zakristija, buvusia priešais Karalių, vėliau Valavičių, kopyčią ir stovėjusią dabartinės Vainos kopyčios vietoje (12, 9). V. Polis šį bokštą suremontavęs, jo stogą apdengęs alavu, papuošęs dviem paausuočiomis juostomis ir keturiomis paausuočiomis dekoratyvinėmis vazomis, o iš Gdansko parvežto naujo laikrodžio įmontavimui bokštą suveržęs geležiniais ankeriais ir stygomis. Netrukus vyskupas Abraomas Vaina vėl atnaujinęs begriūvantį bokštą. Tačiau XVIII a. pradžioje vyskupas Konstantinas Kazimieras Bžostovskis šį bokštą — jau visai avarinį — liepęs nugriauti; griaunant buvo prakiurdintas Valavičių kopyčios stogas, sukresti jos skliautai. Tuo metu ir laikrodis perkeltas į kitą bokštą — virš Marijos kopyčios (105, 43). M. Homolickis net abejojo, ar XVII a. pietų pusėje ties pagrindiniu fasadu iš viso yra buvęs bokštas; anot jo, bokštas ten galbūt pastatytas tik XVIII a. pradžioje (12, 11). J. Kurčevskis, aprašydamas 1610 m. gaisro padarinius, nurodo, kad „nukentėjęs pagrindinis fasadas su dviem bokštais, pakibusiais ore, buvo begriūvas“ (145, I, 103). 1680 m. katedros remonto išlaidų suvestinėje taip pat kalbama apie naujus dviejų bokštų stogus (145, II, 247).

Beje, XVI a. pabaigos—XVII a. pirmosios pusės raižiniuose vakariniame fasade bokštai išvis nevaizduojami, nors, kaip minėta, to meto rašytiniai šaltiniai nuolat čia mini „bokštą su laikrodžiu“, o kartais net du bokštus. Kad vakariniame fasade XVII—XVIII a. buvo du bokštai, liudytų T. Narbuto paskelbtas (178) katedros atvaizdas po 1632 m. restauracijos (14 pav.)²³. Antra

²³ Čia gana tikroviškai nurodytos katedros proporcijos, yra mastelis, todėl reikėtų pasikliauti ir jame vaizduojamų bokštų realumu.

14 Katedra po 1632 m. restauravimo (iš T. Narbuto publikacijos)

vertus, XVI a. pabaigos — XVII a. pradžios raižiniuose ganėtinai aukštas bokštas yra katedros pietrytiniame kampe ar net rytinėje pusėje. Atrodytų, kad kažkoks bokštas galėjo būti virš senosios Valavičių kopyčios, kurios kampą su masyviu kontrforsu 1931—1932 m. katedros tyrėjai rado po šv. Kazimiero kopyčios grindimis (130, 20).

M. Homolickis, remdamasis 1633—1651 m. kapitulos aktais, yra nustatęs, kad virš Valavičių kopyčios zakristijos skliautų buvo didelė patalpa, kurioje XVII a. viduryje vykdavo kapitulos posėdžiai, ir į ją perkelta dalis katedros bibliotekos. Patalpa buvo apšildoma hipokaustu. XVIII a. viduryje, remontuojant bokštą su laikrodžiu, krintančios iš viršaus plytų nuolaužos pažeidė kapitulos posėdžių patalpas bei pačios Valavičių kopyčios stogo dangą (12, 10).

J. Kurčevskio teigimu, 1615 m. kovo 15 d. katedra buvo apdengta stiegėmis, o 1618 m. Zigmantas Vaza davė 1000 kapų lietuviškų skatikų naujam skardos stogui (145, I, 104, 105). Tačiau tuo metu stogas skarda nebuvo uždengtas (12, 24). XVII a. pirmojoje pusėje vario skarda buvo apdengta šv. Kazimiero kopyčia (102, 27). XVII a. pabaigoje, nepaisant dažnų miesto gaisrų, katedra naujai apdengta gontais. Tik 1731 m. katedros stogas vėl uždengtas stiegėmis (145, I, 104).

Po 1610 m. gaisro V. Polis aplink katedrą išmūrijo kanalą, susisiekiantį su Vilnia (221, 168). Manyta, kad į šį kanalą galės greičiau ištekėti per pavasario potvynius rūsiuose atsirandantis vanduo.

Pilies pietiniai vartai perstatyti irgi po 1610 m. gaisro (105, 11). 1611 m. seimo nutarimu vartų bokštas atiduotas Vilniaus pavieto bajorams, kurie suremontavę ir praplėtę jį ėmė naudoti Vilniaus pavieto žemės ir pilies teismams (198, 30). 1622 m. pilies inventorius rodo, kad po Pilies vartais buvo bajorų kalėjimas, o šalia jų į kairę — gilus rūsys, kuriame laikyti pasmerktieji mirti (252, 2148). Brauno atlaso Vilniaus plane į rytus nuo Pilies vartų pavaizduotas išdininko pastatas, o į vakarus — sargybos namas (drabantų namas). Tarp šio namo ir Pilies vartų buvo dar vienas pastatas, kuriame XVII a. pradžioje įsikūrė Lietuvos vyriausiasis tribunolas. Pagal 1622 m. inventorių, vienoje tribunolo pastato salėje vaivadijų atstovai rengdavo vaivadijų teismus, o kitoje vykdavo paprastieji teismai. Pirmajame aukšte saugotos miesto knygos, be to, čia vienoje patalpoje buvo laikomi arkliai. Po visu pastatu būta rūsių, tačiau XVII a. pirmojoje pusėje jų dauguma buvo nenaudojami, užversti šiukšlėmis. Patalpose buvo glazūruoti koklių krosnys; kai kurios durys dailaus stalių darbo; ant daugelio langų — geležinės grotos, vienoje patalpoje stovėjo duonkepė krosnis. Į vakarus nuo tribunolo 1622 m. stovėjo bokštas be stogo, tik su gegnėmis; po juo buvo rūsys (252, 2151).

Po 1610 m. gaisro katedros varpinę restauravo V. Polis: pataisyti jos mūrai, stogas apdengtas alavo skarda, perlieti per gaisrą sunykę varpai. Tačiau po dvidešimties metų varpinė buvo vėl iš pagrindų remontuojama (105, 105, 106).

Žemutinės pilies gynybinės sienos ir kai kurių pastatų schematiškas vaizdas pateiktas Danieliaus Pelceldo raizinyje, esančiame 1649 m. Vilniaus akademijos spaustuvėje išspausdintos panegirikos vyskupui Jurgiui Tiškevičiui viršelyje (86).

Šiame raizinyje pirmą kartą prie katedros pavaizduota šv. Kazimiero koplyčia (žr. 12 pav.), barokinė, su kupolu. Vakaruose pusėje prie jos šliejasi zakristija (nugriauta tik XVIII a. pabaigoje). Krinta į akis Žemutinės pilies gynybinės sienos fragmentas, kurio viršus baigiasi dantytu parapetu. Sienoje įžiūrimos ovalios angos: tai dekoratyvinės nišos arba šaudymo angų apatinė eilė. Priekiniame plane — nemažas pastatas, vakarinis jo fasadas su trimis dideliais langais įeina į Žemutinės pilies gynybinę sieną; greičiausiai čia yra namas, 1387 m. Jogailos dovanotas Vilniaus vyskupui (31, Nr. 66; 105, 15, 17).

Dešiniajame Vilnios krante prie Plikojo kalno šliejasi Bekešo kalva. Paplitusi nuomonė, kad XVI a. pabaigoje čia palaidotas arijonas Kasparas Bekešas, valdant Steponui Batorui atvykęs iš Transilvanijos. Lietuvoje jis buvęs paskirtas samdytos vengrų artilerijos ir pėstininkų kariuomenės vadu, 1580 m. miręs Gardino pilyje. Esą Steponas Batoras įsakęs savo bendražygio palaikus palaidoti kalvoje prie Vilnios; jos viršūnėje buvęs pastatytas paminklas — aštuoniasienis bokštas. Bokštas vaizduojamas daugelyje Vilniaus miesto panoramų, piešinių. Atrodo, bokšto būta didelio, o jo aštuoniasienė forma labai paplitusi Lietuvos gynybinėje architektūroje. Marianas Moreliovskis spėjo, kad bokštas — ne vien antkapinis paminklas, bet galėjo būti statytas karo tikslais, kaip sargybos bokštas (31, 21). J. I. Kraševskis cituoja K. Bekešo amžininko Jano Dimitrijaus Solikovskio žodžius: „K. Bekešas buvo palaidotas prie Vilniaus ant kažkokio kalno po bokštu“ (142, III, 351). Vadinasi, laidojant K. Bekešą, bokštas greičiausiai jau buvo.

Deja, šio istorinio paminklo neišliko. Vienoje iš P. Smuglevičiaus akvarelių bokštas pavaizduotas jau be stogo, apirusia viršutine sienų dalimi. 1838 m. gegužės 17 d. dalis Bekešo kalvos viršūnės nuslinko į Vilnią. Su kalva atskilo ir nuslinko didesnė K. Bekešo paminklo dalis. Amžininkai palei jo pamatus matę lyg kažkokio įgriuvusio rūsio liekanų, o viršutinėje bokšto sienų dalyje buvęs skliautas (142, III, 353). 1843 m. sausio mėn. Bekešo kalvos šlaitas nuslinko dar kartą, o su juo — ir bokšto likučiai (105, 275—277).

Vilniaus pilys XVII a. antrojoje pusėje—XVIII amžiuje

Per 1655—1661 m. karą Vilniaus pilies gynybinės sienos, bokštai bei pastatai buvo smarkiai apgriauti. Nukentėjo renesansiniai kunigaikščių rūmai, arsenalas, šv. Onos-šv. Barbaros bažnyčia, Aukštutinė pilis. Katedra stovėjo be stogo, su pramuštais, vietomis sugriautais skliautais (145, II, 247—249). Kai kurie remonto darbai buvo daromi netrukus, praūžus karo audrai. Karalius Jonas Kazimieras 1668 m. gegužės 10 d. Vilniaus vaivada ir pilies prižiūrėtojui išleido įsakymą, kuriame, pagirdamas vaivada už Vilniaus pilies išsaugojimą, kartu nurodė, kad didelis pavojus gresia katedrai, taip pat visoms pilies rūmų sienoms, mat jų rūšiai užlieti, ir vanduo paplauna pamatus. Todėl įsakyme nurodoma atidaryti užtvankas ir pilies kanalą, kuriuose dar iki tol buvo nuo karo likusių nuolaužų ir griuvėnų (105, 9).

LDK didysis etmonas ir Vilniaus vaivada Mykolas Kazimieras Pacas (prieš porą metų jis buvo pradėjęs statyti naują šv. Petro ir Povilo bažnyčią) 1670 m. dalį savo pajamų paskyrė arsenalo remontui. Tais pačiais metais seimas šią fundaciją patvirtino. Dokumente numatyta aprūpinti arsenalą artileristais, parakininkais, vežėjais, arkliais, amunicija, reikalaujama arsenalą²⁴ remontuoti (223, 49).

1667 m. seimo nutarimu Vilniaus pilies prižiūrėtojui ir LDK raštininkui Aleksandrui Kotovičiui buvo leista savo lėšomis atstatyti karaliaus malūnus ant Vilnios į pietus nuo pilies gynybinės sienos (102, 62).

XVII a. antrojoje pusėje remontuota varpinė panaudojant plytas, kalkes, medį, geležį; nulieti trys nauji varpai (145, II, 249). Varpų autorius buvo Jonas Delamarsas. Padarytas naujas laikrodis. Suremontuotas taip pat tribunolo pastatas.

Karalius Jonas Kazimieras 1666 m. leido nugriauti per karą nukentėjusią šv. Onos-šv. Barbaros bažnyčią, o plytas imti katedros remontui (42; 145, I, 147). Katedros atstatymo darbai pradėti 1666 m. vadovaujant architektui Johanui Vincentui Salvadorui (12, 19). 1666 m. kovo 10 d. sutartyje su J. V. Salvadoru jau nurodoma: „Numušus seną tinką, pastato vidų iš naujo ištinuoti; padaryti naujus karnizus visur, kur to reikia; iš šonų virš koplyčių padaryti dideliems paveikslams bei herbams meniškų rėmus, visą bažnyčią išgrįsti Torūnės plytomis; restauruoti zakristiją ir lobyno patalpą; didžiajame chore, taip pat bokštuose bei pačioje baž-

²⁴ Arsenalas priklausė ne Vilniaus vaivada, bet artilerijos magistrui, kuris nuo XVII a. antrosios pusės pradėtas vadinti artilerijos generolu. Iki 1670 m. arsenalas nuolatinių pajamų neturėjo ir būdavo aprūpinamas iš bendrų karo reikalams skiriamų lėšų, esančių etmonų dispozicijoje. Tik 1670 m. M. K. Pacas šią tvarką pakeitė: užrašė arsenalui pastovias pajamas iš savo seniūnijų.

nyčioje, išlaužus mūrą, padaryti didelius langus“ (12, 38). Visus šiuos darbus J. V. Salvadoras apsiėmė atlikti už 2000 auksinų. Iš 1680 m. gegužės 18 d. Vilniaus katedros remonto išlaidų suvestinės (145, II, 247—256) galima spręsti, kad halinėje trinavėje pastato dalyje buvo remontuoti skliautai, padidinti langai, visas pastatas nutinkuotas, įrengti nauji vargonai, naujai apdengti dviejų bokštų stogai. Monvydų koplyčioje išmūrytas naujas skliautas, o Kęsgailų, Rakauskų bei Jasinskių (Kęsgailų I) koplyčių skliautai suremontuoti. Šv. Kazimiero koplyčios kupolas apdengtas vario skarda; Goštautų koplyčios kupolas — geležies ir vario skarda, remontuotas Valavičių koplyčios stogas ir zakristija. Katedros rūsiams nusausinoti buvo tvarkomas kanalas. Rakauskų koplyčioje įrengtas naujas altorius. Įsigyta naujų paveikslų.

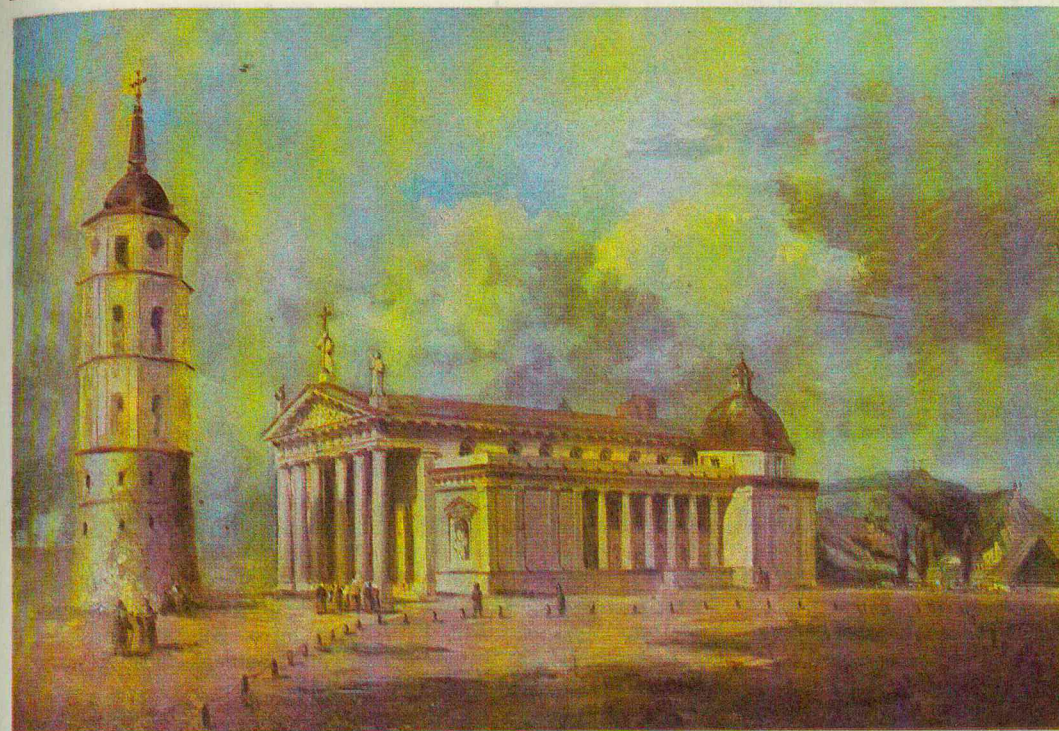
Buvo atnaujinamas šv. Kazimiero koplyčios interjeras: vargonų choras, grindys, suolai, 1680 m. įrengtas naujas balkonas, 1686—1688 m. sukurtas altorius. Koplyčios šoninėse sienose 1692 m. Mikelis Arkangelas Palonis nutapė dvi freskas, išlikusias iki mūsų dienų. Koplyčios restauravimą prižiūrėjo, naujus interjero piešinius ruošė vyskupas Eustachas Kotovičius (145, III, 263).

Katedros koplyčių ir altarijų aprūpinimo 1676 m. sąraše (145, II, 265—274) nurodoma, kad dėl paveldėtojų aplaidumo Valavičių koplyčia, „kažkada vertingai ir ištaigingai įrengta, gali suirti“. Atrodo, netrukus ji buvo remontuojama, nors apie darbų pobūdį iki šiol neturime duomenų.

XVII a. pabaigoje pagal vyskupo E. Kotovičiaus piešinį katedroje vidurinės navos gilumoje buvo pastatyti keli meniški barokiniai altoriai. E. Kotovičiaus nurodymu tada išmūryta už didžiojo altoriaus rytinės sienos esanti iškyša²⁵, į ją įdėtas didžiulis Visų šventųjų paveikslas (101, 192). Tikėtina, kad šie altoriai katedroje buvo ir XVIII a. pirmojoje pusėje. Vidurinėje navoje, prie pat rytinės sienos, buvo didysis vikarų altorius, po jo mensa nedidelėje kriptoje — šv. Stanislovo, o priešais juos — kapitulos altorius. Šiaurinės šoninės navos gale buvo šv. Roko, o pietinės — šv. kryžiaus altoriai. Trečiąjį, penktąjį ir aštuntąjį šiaurinius bei pietinius piliorius taip pat puošė altoriai. Jie visi buvo barokinių formų, pagražinti medžio drožiniais ir skulptūromis. Altorių dekore dominavo juoda spalva bei paauksavimas. Ant sienų bei pilorių kabėjo daug paveikslų. Tačiau katedroje tvyrojo prieblanda, nes rytinėje sienoje buvo tik keturi maži langai: du siauri ir pailgi žemiau, altoriaus viduryje, kiti du pusapskričiai ar apvalūs aukščiau, įterpti tarp altorių vainikuojančių paauksuotų pjaustinių. Visus keturis langus dar temdė į rytus nuo katedros stovintys aukšti kunigaikščių rūmai (12, 27, 28).

Papildomų žinių apie to meto koplyčių išvaizdą bei įrangą duoda vyskupo Mykolo Zenkovičiaus 1743 m. katedros vizitacijos aprašymas (145, II, 279—304). Tuo metu buvę dešimt šoninių koplyčių: šv. Kazimiero, Jono Žygimantaičio, Monvydų, Šv. trejybės, Goštautų, Marijos vardo, Valavičių, Jasinskių (Kęsgailų I), Kęsgailų (Kęsgailų II), Rakauskų. 1743 m. vizitacijoje aprašytos koplyčios dar prieš 1769 m. katedros avariją. Po to katedra buvo rekonstruota; tai iš pagrindų pakeitė daugumos koplyčių struktūrą bei architektūrą. Todėl iš 1743 m. vizitacijos pateiksime vieną kitą žinią apie tuo metu buvusią, tačiau iki šiol neišlikusią jų įrangos detalę.

²⁵ XVIII a. pabaigoje L. Stuoka-Gucevičius, perstatydamas katedrą, iškyšą paliko ir į ją įkėlė P. Smuglevičiaus paveikslą.

15 Katedra, varpinė ir Katedros aikštė XIX a. viduryje (A. Zaleckio kompozicija (aliejus, drobė). LTSR istorijos ir etnografijos muziejus)

XVIII a. viduryje viena puošniausių buvo Valavičių koplyčia. Iš 1743 m. aprašymo matyti, kad altoriaus įranga bei dauguma kupolo puošybos elementų išliko iki šiol. Tik virš kupolo buvo akmeninis bokštelis su skulptūra viduje. Kupolo šonuose — 4 vaizdai (freskos); juose pavaizduotos scenos iš Marijos gyvenimo (šios freskos po kelių dešimtmečių sunyko ir buvo uždažytos kalkėmis). Toliau nurodoma, kad koplyčioje „yra choras su vargonais, kitoje nuo jo pusėje akmenyje išrašyta epitafija ir vario lentelėje išraižytas koplyčios įkūrėjo atvaizdas [šiuo metu vietoj vario lentelės yra E. Valavičiaus biustas iš stiuko]. Grindys iš mažų marmurinių plytelių — baltų ir juodų [atrodo, išlikusios]. Zakristija su durimis, joje langas ir grotos [zakristija neišlikusi]. Visi koplyčios langai nauji, neseniai padaryti iš šviesaus Nalibokų stiklo. Virš choro yra senas langas, tačiau nebūtinai [choro su vargonais ir šio lango neišliko]. Koplyčia iš lauko ir iš vidaus yra sveika [tačiau netrukus reikėjo storinti jos pietinę sieną], dengta karpytais gontais, o pats bokšto viršus apdengtas variu, viršuje yra geležinis kryžius“. Tuo metu buvo puošnus šios koplyčios portalas. Vizitacijoje rašoma: „Įėjimo į koplyčią portalo apvadai iškalti iš akmens, jo viršuje koplyčios įsteigėjo herbas, medinės dvivėrės durys, dažytos, su baliustrada“ (145, II, 294).

Puošnesni buvo, tačiau iki mūsų dienų neišliko, Goštautų bei Marijos vardo koplyčių portalai. Goštautų koplyčios portalas buvo meniškas, iš medžio, su dviem kolonomis, dekoruotas polichromiškai. Dailiai padarytas ir Marijos vardo koplyčios portalas, dešinėje jo pusėje buvo šv. Kazimiero, o kairėje — šv. Juozapo gipsinės skulptūros. Portalo viršuje buvo akmuo su iškalta epita-

16 Katedros vaizdas iš rytų pusės
(J. Peškos akvarelė)

fija, įrašas jau apsitrynęs. Šio portalo viduje — ažūrinės geležinės durys, meniškai dekoruotos augaliniais ornamentais. Kęsgailių II bei Jono Žygimantaičio koplyčiose buvo geležinės grotos su geležinėmis durimis. Monvydų, Kęsgailių I bei Rakauskų koplyčiose buvo tik geležinės grotos (145, II, 283—298).

Gražiausias, gausiausiai dekoruotas — jau tada — buvo šv. Kazimiero koplyčios portalas, padarytas iš marmuro su meniškais pjaustiniais papuoštomis durimis. Iš senųjų XVII—XVIII a. portalų jis vienintelis tėra išlikęs.

1743 m. vizitacija mini Goštautų, Kęsgailių I bei Rakauskų koplyčiose po vieną didelį langą. Marijos vardo koplyčioje tada buvo du langai: „didesnis langas iš kairės pusės“ (tikriausiai vakarinėje, pagrindinio fasado sienoje) su geležinėmis grotomis ir mažesnis langas koplyčios altoriaus antrajame tarpsnyje. Koplyčios rytinėje sienoje buvo lango su geležinėmis grotomis imitacija; matyt, tuo norėta sudaryti iliuziją, jog langai yra abiejose šoninėse sienose (145, II, 292).

1743 m. vizitacijos aprašyme nurodoma, kad tuo metu „vargonų choras buvo medinis; vargonai 8 balsų, nesudėtingi, jų viršuje — karaliaus Dovydo statula; skoningai padaryta vargonų balustrada, nedažyta; vizitacijos metu jau buvo statomi nauji puošnesni vargonai; į vargonų chorą patenkama nuo Valavičių koplyčios pusės“ (145, II, 302). M. Homolickis dar pridėdą, kad prie Valavičių koplyčios šoninės sienos buvo ilgi ir sunkūs mediniai laiptai (12, 32). Nuo didžiųjų vargonų būta praėjimo prie Marijos vardo koplyčios vargonų (145, II, 302).

Vyskupas E. Kotovičius pagal savo paties projektą į šiaurę nuo katedros pastatė mūrinį dviejų aukštų namą. Jis buvo puošnus, net rūmais vadintas. Statyba baigta 1687 m. (12, 16; 145, III, 258). Per Šiaurės karą (1704) švedai E. Kotovičiaus namą gerokai apgriovė, 1709 m. jo griuvėsius įsigijo kanauninkas Liudvikas Oginskis ir namą atstatė. 1740 m. Fiurstenhofo plane šis namas pavaizduotas aptvaro viduje, namo ilgis apie 35 m, plotis 10 m, iš šiaurės vakarų pusės (nuo Vilnios) yra rizalitas, kieme prie ap-

tvaro prisišlijęs pailgas statinys. Sprendžiant iš situacijos, E. Kotovičiaus namo siena nuo Vilnios pusės turėjo sutapti su pilies gynybine siena, nors aptvaru apribotame kieme prie abiejų pastato galų Fiurstenhofo plane tos sienos jau nėra. XVIII a. šiame name gyveno katedros prelatai ir kanauninkai (198, 15). Juozapo Peškos akvarelėje yra pavaizduotas šio namo kampas (16 pav.); sienos plokštuma vertikaliomis ir horizontaliomis juostomis suskaidyta į stačiakampius, primenančius fachverkinę konstrukciją; nuo pilies teritorijos pusės namą juosia tvora, papuošta dekoratyviniais stačiakampiais.

1812 m. prancūzų kareiviai šį namą vėl apgriovė. 1816—1819 m. jį atstatė prelatas Janas Civinskis. „Buvo išmūrytos vidinės pertvaros, išorės sienos sutvirtintos septyniais ankeriais. Naujai išmūrytos arklidės, vežiminė, dvi virtuvės, visa tai padaryta negailint lėšų [...] Nuo bulvarų pusės kiemas apjuostas mūro tvora, išmūrytas požeminis kanalas ir sujungtas su pagrindiniu miesto kanalu“ (258, 12). 1831 m. įrengiant naujai statomos Vilniaus tvirtovės esplanadą, šis namas su kitais jam priklausančiais statiniais buvo nugriautas (198, 27).

Per Šiaurės karą, be E. Kotovičiaus namo, nukentėjo ir kiti pilies pastatai. 1705—1708 m. karo su švedais metu Petro I nurodymu Aukštutinėje pilyje buvo įrengtas ginklų ir maisto sandėlis (73, 4). Todėl, be abejo, reikėjo remontuoti bent dalį pilies pastatų. XVIII a. pradžioje nuo švedų nukentėjo katedra. Kartais literatūroje teigiama, kad XVIII a. pradžioje priekinė katedros dalis buvo perstatyta (104, 119). 1714 m. kapitulos aktuose parašyta, kad vyskupas K. K. Bžostovskis daug tūkstančių paskyrė katedros sienų ir pamatų platinimui bei ilginimui. M. Homolickis spėliojo, ar čia turima omenyje anksčiau minėtos iškyšos rytinėje sienoje padarymą ar vakarinės frontoninės sienos pastūmimą į vakarus nuo pirmosios piliorių poros (12, 107). Ar vakarinė siena XVIII a. pradžioje buvo pastumta į vakarų pusę, tenka abejojti. Prieš Antrąjį pasaulinį karą inžinierius architektas Henrikas Vonsovičius, tvirtindamas pamatus po šia siena, nustatė, kad ją sudaro mažiausiai du sluoksniai: išorinis — barokinis ir vidinis — gotikinis (221, 171). Taigi XVIII a. pradžioje vakarinė siena iš išorės greičiausiai buvo tik pastorinta.

1707—1726 m. katedros kapitula restauravo ir pritaikė savo reikalams buvusį drabantų (senąjį vyskupų) namą, kuris per XVII a. vidurio karą buvo apgriautas²⁶.

Katedra ir toliau teikė rūpesčių. Sienose, ypač vakarinėje, vis atsiverdavo plyšių, didžiausią grėsmę kėlė pamatai. Pagrindinio fasado pietinis „bokštas su laikrodžiu“, nors neseniai perstatytas, sutrukinėjo (145, 202, 203). Manyta, kad pastatui kenkia dumblių užnešti kanalai, todėl jie buvo valomi; buvo džiovinami ir rūšiai, esantys arčiau „bokšto su laikrodžiu“ (145, 203).

Apie XVIII a. vidurio Vilniaus pilies kai kurių pastatų būklę randame duomenų 1750 m. iš Karaliaučiaus į Vilnių atvykusio karo ir domėnų patarėjo Liudviko Reinholdo fon Vernerio vaizdingame kelionės aprašyme²⁷. Pateikiame to aprašymo ištrauką:

Karalių pilis. Tai didelis statinys, joje penki dideli kiemai (*area*), tačiau jie aplėisti ir griūvantys, išskyrus tik tribunolą, baziliką ir ginklinę (arsenalą).

Tribunolas. Tribunolas yra iš karto pirmajame (pilies) pastate ir [tribu-

²⁶ 1765 m. kapitula pradėjo statyti šio namo trečiąjį aukštą, bet dėl lėšų stokos darbai užsitęsė. 1790 m. namas perleistas vyskupui. Trečiojo aukšto kambariai buvo nuomojami. Čia studento Aleksandro Chodzko kambarielyje rinkdavosi universiteto studentai filomatai, lankydavosi ir Adomas Mickevičius (85).

²⁷ L. R. fon Verneris, 1750 m. aplankęs Vilnių, lotynų kalba parašė „Kelionė į Vilnių“. Prieš karą rankraštis buvo saugomas Karaliaučiaus miesto bibliotekoje. Jo fragmentą apie Vilniaus pilsis 1937 m. pateikė V. Gizbertas-Studnickis (92). L. R. fon Verneris buvo jaunas eruditas, istorijos mėgėjas, turėjo surinkęs apie pusantro tūkstančio vertingų rankraščių, traktatų bei dokumentų; mirė 1756 m. būdamas 31 metų.

²⁸ Užrašo tekstas:

Alexander Witoldus Magnus Dux
Lithuaniae
Suis charus, hostibus terribilis
Victoriarum suarum trophaeum
Hanc Basilicam erexit
Perenne Deo Eucharisticon
Gentilis Cracoviae Christodedit
A 1386
Trois exuvias suae mortalibus de
posuit A 1430 Viator
Piis eius suffragare maritas.

²⁹ Matyt, šis pasakojimas buvo populiarius ir XVIII a. pradžioje. Per Šiaurės karą švedų kareiviai šaudė į rutulį (226, 42). Prieš keletą metų, restauruojant paauskavimą, pastebėta keletas užtaisymų, galbūt atsiradusių po minėto įvykio. Rutulys paauskuotas tik iš viršaus.

³⁰ XVI a. bokšte gyvenęs garsus burtininkas Tvardovskis, mokėjęs „iššaukti“ mirusiųjų dvasias. Esą net Žygimantas Augustas, gedėdamas mylimos žmonos Barbaros, prašęs Tvardovskį iššaukti jos dvasią. Vėliau bokštas ir buvo pavadintas jo vardu.

³¹ Naujausių 1986 m. tyrimų duomenimis, arsenalo šiaurinio korpuso vietoje jau XVI a. yra stovėjęs ilgas mūrinis pastatas, o vakarinis korpusas pastatytas XVI a. pabaigoje — XVII a. pradžioje.

nolė teismai] vyksta posėdžių salėje. Prieškambaryje yra sargyba, kuri sulaiko paprastus žmones, tačiau bajorai į vidų patenka laisvai. Salė, kurioje vyksta teismas, yra erdvi ir be jokių puošmenų. Prie durų yra pertvara, prie jos kalba įgaliotieji (*advocati*). Arčiausiai pertvaros, viduryje, sėdi teismo pirmininkas (maršalka), kuris viską kruopščiai užrašo. Tuo metu šias pareigas atliko kunigaikštis Radvila, 40 metų vyras, gerų manierų ir elegantiškas, pasipuošęs ordinu.

Prie sienų yra tribunolo atstovų (deputatų) suolai; atstovai, išklause gynėjus, paskelbia nuosprendį. Nuo kiekvienos vaivadijos yra po du atstovus; visi jie renkami vieniems metams. Besiteisiantieji visada labai šurmuliuoja. Šurmuliui peržengus normos ribas, pirmininkaujantis balta lazdele suduoda į stalą. Tada visi nutyla, bet trumpam“.

Toliau Verneris nurodo, kad ant salės sienų matęs įvairių juridinės tematikos užrašų, citatų bei piešinių.

„Bazilika. Priešais tribunolą stovi bazilika. Pastatas ypač gražus, kuriame, kaip kalbama, esama didelių turtų.

Pastato pamatus padėjo Lietuvos kunigaikštis Vytautas, kurio portretas iškart matyti nuo įėjimo prie pirmosios kolonos“. Prie portreto lotynų kalba tarp kitko buvę parašyta, jog „šią baziliką pastatė“ (*hanc Basilicam erexit*) Vytautas²⁸.

Toliau autorius nurodo, jog pastato viduje, „be šio antkapio, yra daug vertų dėmesio ir atminimo dalykų, daug altorių bei epitafijų“. Ypač išskiria šv. Kazimiero koplyčią, kuri esanti išpuošta brangiu marmuru, nuostabi tapyba, jos altoriuje daug aukso ir sidabro. Pateikia koplyčios išorėje pietinėje sienoje esančios šio pastato įkūrimo memorialinės lentos lotynišką tekstą. Baigdamas priduria, kad „virš koplyčios stogo yra reto didumo rutulys, apie kurį kalbama, kad jo vidus lietas iš aukso“²⁹.

„Nuo čia, perėję du kiemus, pasiekiamė arsenalą, kurio aplankyti nebuvo nei laiko, nei progos.

Jogailaičių pilis. Netoliese nuo čia, ant kalno viršaus, yra kita pilis, kuri sunykusi dar labiau negu pirmoji.

Dėmesio verti du bokštai. Dar yra du verti dėmesio bokštai, vienas dėl gražios architektūros (*pro ornatu*), o kitas dėl to, kad skirtas bausmei atlikti.

Pirmasis matomas bazilikos ir varpinės kairėje pusėje, jis yra apvalus ir formos atžvilgiu meniškai iš plytų pastatytas.

Kalinimo bokštas. Antras medinis [bokštas] yra dešinėje pusėje už pilies. Į tą bokštą kalėti esti nuteisiami bajorai (...) Yra dvi jo [kalinimo bokšte] rūšys: viena pačiame bokšte, o kita bokšto rūsyje (*ad fundum turris*).

Apžiūrėjęs dėmesio vertas pilis, nuskubėjau į miesto pusę“.

[domu, kad keliautojas į kairę nuo katedros matė gražų, menišką bokštą; čia kalbama apie dar Brauno atlase vaizduojamą bokštą, pavadintą Žibintu, jis yra ir Fiurstenhofo 1740 m. plane bei vienoje XVIII a. pabaigos P. Smuglevičiaus akvarelių. Brauno atlase šis bokštas aštuoniasienis, tačiau XVI a. kapitulos aktuose jis vadinamas apvaliuoju pilies bokštu, taip pat Tvardovskio³⁰ bokštu (105, 36—39). XIX a. pilies planuose bei piešiniuose jo jau nėra.

Anot Vernerio, 1750 m. arsenalas nebuvo „apleistas ir griūvantis“. Tačiau Fiurstenhofo 1740 m. plane pateiktas kitoks arsenalo (ceikhauzo) apibūdinimas: „ceikhauzas labai sugriuvęs“ (*Zeyghaus aber sehr Ruin*). Vadinasi, XVIII a. penktajame dešimtmetyje arsenalas turėjo būti remontuojamas. Yra žinoma, kad arsenalas remontuotas ir 1757—1763 metais. 1780 m. LDK konfederacinių pajėgų vyriausiasis vadas ir artilerijos generolas Nestoras Kazimieras Sapiega arsenalo remontui paskyrė 34 211 auksinų (224, 107). Fiurstenhofo plane arsenalas užima visą Žemutinės pilies teritorijos šiaurinę kampa, jis yra iš keturių korpusų³¹, iš kurių trys sujungti ir sudaro „U“ raidės formą. Korpusai išdėstyti apie vidinį kiemą, nuo pietų pusės dar ribojamą

Pilies kalno (žr. 13 pav.). Pažymėtina, kad vėlesniuose (1793, 1794, 1799) planuose ketvirtojo, prie kalno šlaito buvusio korpuso jau nebėra. Arsenalo pastatus XVIII a. gale gana tiksliai yra pavaizdavęs dailininkas P. Smuglevičius (žr. 17 ir 18 pav.). Didžiausias ir puošniausias iš jų buvo rytinis korpusas, tačiau, kaip matyti iš piešinių, tuo metu jis jau buvo be langų, mūrų dalys pradėjusios griūti. Netrukus rytinio korpuso antrasis aukštas su atiku aprėminta pastoge buvo nugriautas; likusios pirmojo aukšto sienų dalys apdengtos dvišlaičiu stogu.

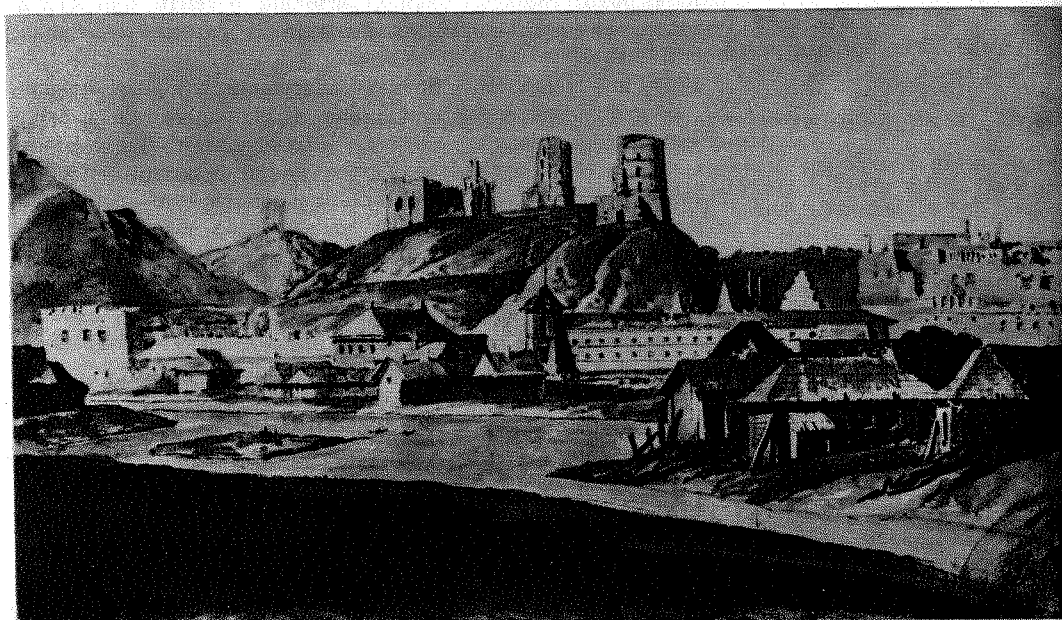
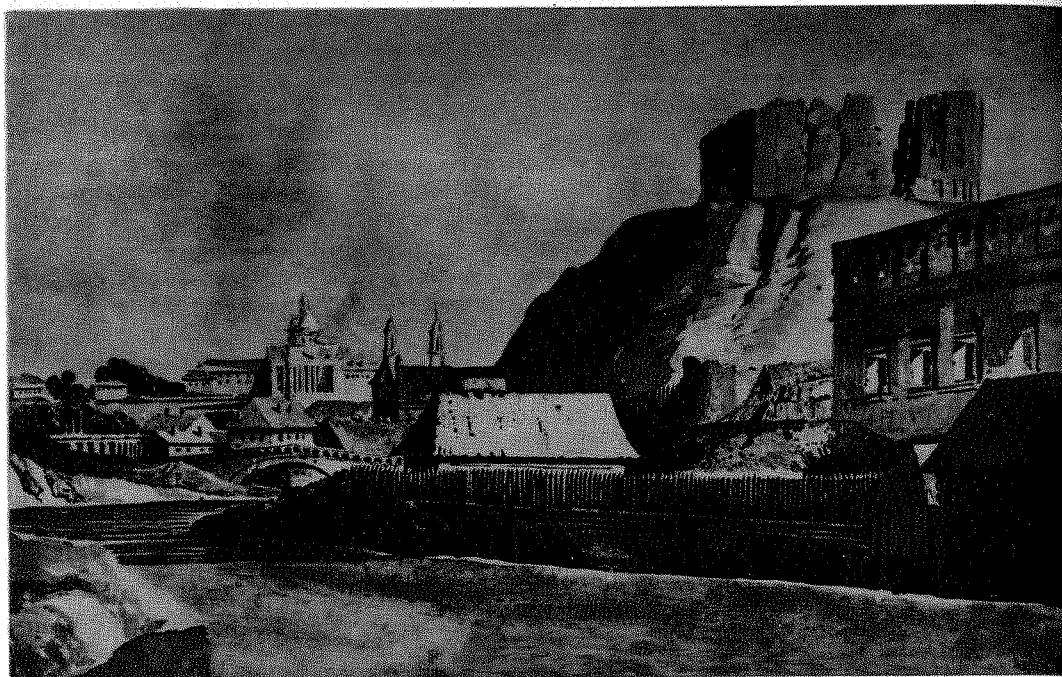
Dabartinio Istorijos ir etnografijos muziejaus vietoje XVIII a. pradžioje buvo Žemutinės pilies kunigaikščių rūmų ofisinis (156, 97). Fiurstenhofo plane šioje vietoje vaizduojamas ilgas ir siauras pastatas. 1758 m. Vilniaus pilies prižiūrėtojas Mykolas Horainas, stengdamasis apsaugoti pilies teritorijos pastatus nuo tolesnio nykimo, seną, apleistą trijų aukštų bokštą (iki tol jame gyvenęs Andrejus Soroka jo netaisė ir mokesčių nemokėjo) ir prie jo prisišliejusį „tuščią, apgriuvusį pastatą“ atidavė Katerinai Sežputovskai, kuri privalėjo griuvėsius suremontuoti ir kasmet mokėti išdan po 8 auksinus (156, 101). XVIII a. antroje pusėje Vilniaus vaivada, vėliau LDK didysis etmonas Mykolas Kazimieras Oginskis pastatą rekonstravo: pritaikė jį naujam arsenalui (105, 41). Atstatytasis korpusas galutinai sutvarkytas (uždengtas stogas) tik po 1795 metų. Rekonstrukcijos autorius buvo architektas Martynas Knakfusas (199). Po rekonstrukcijos pastatas buvo vadinamas naujuoju arsenalu, o vėliau, nuo XIX a. pradžios, kartu su kitais senojo arsenalo pastatais — arsenalu (105, 40, 41).

1799 m. inžinieriaus Belovo sudarytame Vilniaus arsenalo su jo gynybiniais įrenginiais plane (229) dabartinis Istorijos ir etnografijos muziejaus pastatas vadinamas arsenalu, o senojo arsenalo rytinis korpusas — „dideliu, naujai pataisytu sandėliu“. Senojo arsenalo vakarinis dviaukštis korpusas tuo metu buvo arsenalo karininkų gyvenamasis namas. Kaip matyti iš plano, 1799 m. arsenalo teritorija jau apėmė ir naujojo arsenalo pastatą bei šalia jo į kalno pusę esančią teritoriją. Ties naujojo arsenalo vakariniu galu pastatyta tvora su vartais viduryje. 1799—1800 m. buvo remontuojami senojo arsenalo pastatai. 1799 m. naujajame arsenale iš kiemo pusės pristatyti trys pandusai, o antrojo aukšto sienos ties jais iškirstos durys patrankoms įvežti.

Remontuojamoje katedroje, ypač vakarinėje jos sienoje, vis atsirasdavo plyšių. Manyta, kad dėl drėgnų katedros požemių, todėl vis buvo valomi XVII a. įrengti kanalai.

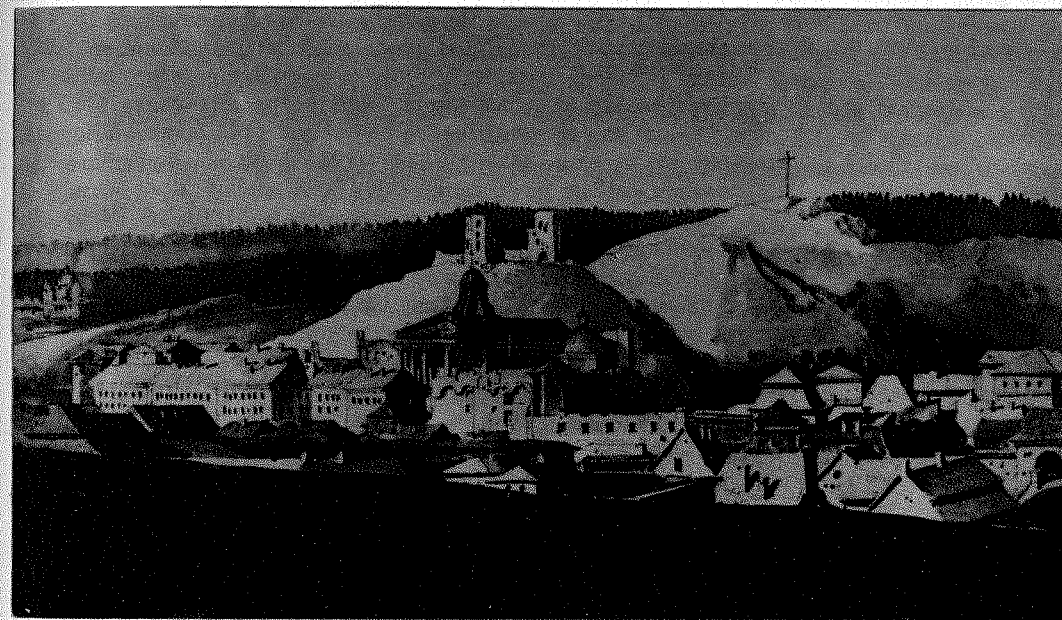
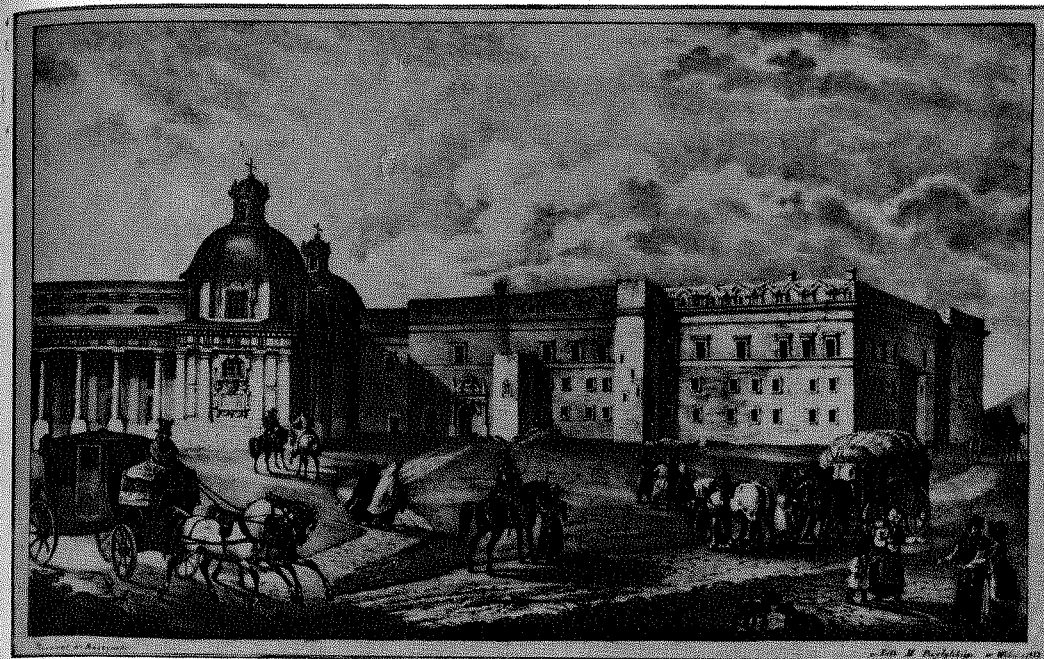
1769 m. rugsėjo 2 d. kilusi audra nugriovė pietinį katedros bokštą³², praskėlė Marijos vardo koplyčios skliautus ir užmušė 6 žmones. 1771 m. balandžio 22 d. raporte M. Knakfusas pripažino, kad, bokštui griūvant, buvo sukrestai pamatai, kanalas aplink katedrą užneštas dumblu, todėl kaupiasi rūsiuose vanduo ir pūdo medinius padėklus po pamatais. Dėl to sienose atsiranda plyšių. Ypač grėsminga esanti Valavičių koplyčios būklė (145, I, 221). Kai kurie remonto darbai buvo daromi netrukus po bokšto avarijos: dengiama dalis stogų ir pan. Savo ruožtu vyskupas Ignotas Jokūbas Masalskis net siūlė katedrą perkelti į šv. Jono ar šv. Kazimiero bažnyčią, tačiau kapitula jo siūlymui nepritarė ir katedros būklei įvertinti sukvietė komisiją. Ši nustatė, kad pastato būklė nėra grės-

³² Euzebijaus Lopacinskio teigimu, XVIII a. viduryje katedros pagrindinio fasado bokštus sukūręs architektas Jonas Kristupas Glaubicas (160, 114); jis taip pat remontavęs ir katedros varpinę.

17 Aukštutinė pilis ir arsenalo rytinis korpusas (P. Smuglevičiaus piešinys)

18 Aukštutinė ir Žemutinė pilis žiūrint nuo Nerios dešiniojo kranto (P. Smuglevičiaus piešinys)

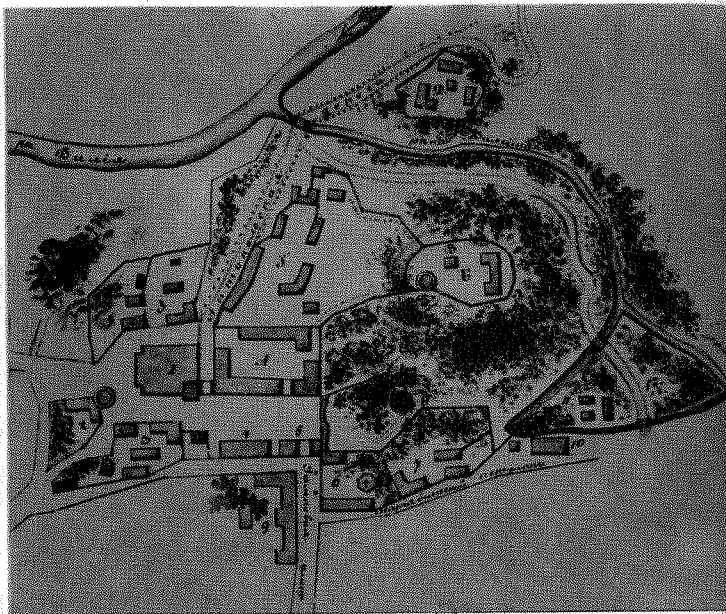

19 Žemutinės pilies rūmai ir katedra (K. Račinskio piešinys, M. Pšibilskio litografija)

20 Pilių vaizdas iš pietvakarių pusės (P. Smuglevičiaus piešinys)

21 Pilių teritorija XVIII a. pabaigoje (P. Rosio planas):

- A — Žemutinė pilis,
- B — Aukšutinė pilis,
- B — šventykla,
- Г — arsenalas,
- 1 — katedra,
- 2 — katedros prižiūrėjo namas,
- 3 — kapitulos namai,
- 4 — raštinės pastatas,
- 5 — tribunolo namai,
- 6 — šv. Roko vienuolynas ir prieglauda,
- 7 — vienuolių marijonų namai,
- 8 — bokštas sunkiems nusikaltėliams kalinti,
- 9 — Lietuvos didžiojo maršalkos namai,
- 10 — didžiojo kunigaikščio malūnai,
- 11 — miesto pirtys

minga, išskyrus vakarinę sieną, kurią reikia perstatyti paliekant senus pamatus (145, I, 222). Iš pradžių I. J. Masalskis ketino perstatymą pradėti 1777 m. ir šį darbą baigti per vienus metus (145, III, 367). Esama žinių, kad katedros remonto darbus 1777 m. pagal savo projektą buvo pradėjęs architektas Džiuzepė Sakas (166). Tačiau netrukus šį projektą pakeitė kupiškėno architekto Lauryno Stuoka-Gucevičiaus projektas, parengtas apie 1782 m., ir tolesni katedros atnaujinimo darbai nuo 1783 m. pavasario vyko pagal šį projektą (84, 366). 1783—1784 m. po naujai pristatomomis pastato dalimis buvo sukalti 2082 alksniniai — iki 4 sieksnių ilgio — poliai (84, 366). Mūro darbai baigti 1791 m., iki tol nutinkuotos ir išorės sienos. 1789—1791 m. vario skarda apdengta pastato halinės trinavės dalies, zakristijos kupolo ir vienos pusės šoninių koplyčių stogai. Apie 1786—1791 m. skulptorius Tomas Rigis sukūrė pagrindinio fasado skulptūras ir horeljefus bei pastato viduje esančias dvi skulptūras. Iki 1791 m. dar tris pagrindinio fasado skulptūras padarė skulptorius Karolis Jelskis (84, 368, 369). Statybos darbus iki 1790 m. pabaigos prižiūrėjo L. Stuoka-Gucevičius, o vėliau — architektas Pjetras Rosis. 1793—1798 m. dėl lėšų stokos bei žlugus Respublikai (Žečpospolitai), katedra nebuvo statoma. Po L. Stuoka-Gucevičiaus mirties (1798) vidaus įrangos (tinkavimo, dažymo) darbus baigė architektas Mykolas Angelas Šulcas. Jis įrengė naują keturių kolonų portiko pavidalo didįjį altorių (84, 367), padarė vargonų chorą, kuris rėmėsi į dvyliką dorėninių kolonų (145, I, 236). Marijos vardo koplyčia spalvomis ištapė P. Smuglevičius (84, 370). Interjere buvo palikti kvadratiniai pilioriai, nors gautame iš Leningrado 1869 m. sudarytame katedros inventoriniame apraše nurodyta, jog L. Stuoka-Gucevičius „ketinęs visus 16 stulpų, ant kurių remiasi lubos, padaryti apvalius ir papuošti dirbtiniu marmuru, tačiau jo mirtis neleido įgyvendinti tokio didingo sumanymo“ (48). Galimas daiktas, kad skliautų papuošimo stiuko lipdiniais projektą yra pa-

rengęs dar L. Stuoka-Gucevičius, nors juos padarė M. Šulcas. Beje, P. Smuglevičius, atrodo, buvo sukūręs skliautų polichrominio dekoravimo projektą, kuris liko nerealizuotas (84, 370). Katedros apdailos darbus M. Šulcas baigė 1801 metais.

Kadangi, perstatydamas katedrą, L. Stuoka-Gucevičius ją pailgino į vakarus bei praplėtė į šonus, reikėjo nugriauti kai kuriuos netoli senojo katedros pastato stovinčius namus. 1784 m. pradėta griauti vikarų namo dalį, mokyklą³³ ir keletą kapitulos namų, o po šešerių metų (t. y. 1790 m.) išardytas „mūrelis“ prie katedros varpinės, arklidės bei mūrinė tvora (165). M. Homolickis taip pat nurodo, kad L. Stuoka-Gucevičius nugriovė pusę vikarų namo (101, 133).

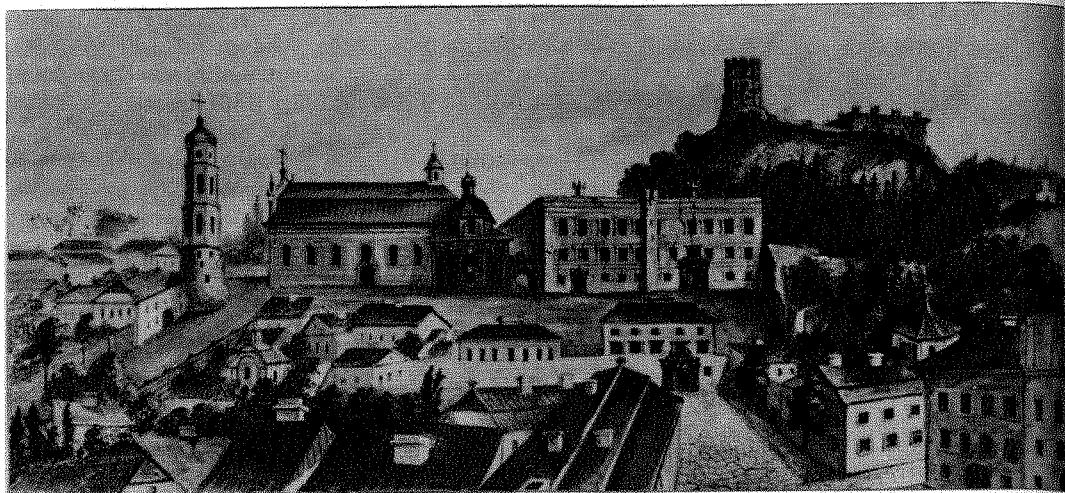
Vilniaus pilių teritorija ir pastatai XIX a.—XX a. pradžioje

³³ Katedros mokykla į šiaurę nuo šoninio šiaurinio įėjimo buvo jau 1523 m. (145, I, 29, 30). Atrodo, mokykla netoli vikarų namo išbuvo iki XVIII a. pabaigos.

³⁴ Po Antrojo pasaulinio karo čia buvo įsikūrę Respublikiniai pionierių rūmai.

Nemaža dalis Vilniaus pilių pastatų XVII a. antrojoje pusėje—XVIII a. buvo apleisti: po gaisrų ir karų nebuvo tinkamai remontuojami, stovėjo tušti, neprižiūrimi. Juose rasdavo prieglobstį atsitiktiniai asmenys. Kai kurie jų įsikūrė visam laikui; dalį patalpų miestas išnuomojo smulkiems prekybininkams (123, 90). Kunigaikščių rūmų sienos pamažu virto griuvėsiais. Labiausiai apgriuves buvo šiaurinis korpusas bei dalis šoninių (vakarinio ir rytinio) korpusų. Tik pietinio korpuso sienos (ypač siena nuo miesto pusės), nors ir labai sutrukinėjusios, dar išlaikė savo pirmąjį vaizdą (105, 28). XVIII a. pabaigoje, miesto administracijai leidus, pavieniai asmenys rūmus pamažu pradėjo griauti. Lietuvos civiliniam gubernatoriui J. Fryzeliui reikalaujant, miesto magistratas 1799 m. spalio 19 d. pasirašė sutartį su Kremenčiugo pirkliaus Moisiejumi Sluckiu: jam buvo leidžiama nugriauti rūmus. Sutartyje reikalaujama 15% surinktų plytų perduoti išdui. Rūmai buvo nugriauti tikriausiai 1801 m. (214, 76). J. Fryzelis 40 000 plytų (anot M. Homolickio, plačių, senovinių, baltų, išdegtų iš Šnipiškių molio) perdavė Lietuvos vyriausybei mokyklai (universitetui). Iš jų Botanikos sode buvo pastatytos didžiojo šiltnamio sienos ir gilūs pamatai (105, 30). Tik rūmų rytinio korpuso šiaurinė dalis liko nenugriauta; joje po rekonstrukcijos apsigyveno Abraomas Šliozbergas³⁴. Perstatytą pastatą pavaizdavo litografijoje Juzefas Ozemblovskis (23 pav.).

Nugriautų rūmų vietoje atsirado erdvi aikštė; jos pietinėje dalyje netrukus buvo įrengta prekyvietė. Dalis aikštės palei Pilies vartus buvo išgrįsta akmenimis; čia pristatyta medinių krautuvėlių, prekybininkų butų. 1817 m. generalgubernatoriaus įsakymu mediniai statiniai nugriauti ir pradėtos statyti mūrinės krautuvėlės, kurių projektą parengė Vilniaus gubernijos architektas Žozefas Pusjė. Buvo suprojektuotos 37 krautuvėlės. Dalis aikštės liko tuščia, joje vykdavo kariuomenės dalinių apžiūros (123, 91; 198, 13—15).

22 Katedros aikštė iš pietų pusės
(P. Rosio piešinys)

XIX a. pradžioje pilių teritorijoje statyta naujų pastatų. Praslinkus 1812 m. karui, baigtas statyti mūrinis dviejų aukštų išraiškingų klasicistinių formų pastatas, stovėjęs į šiaurę nuo Pilies vartų, Pilies kalno pusėje; jo priekinis fasadas buvo į vakarus. Šiame name įsikūrė Vilniaus gubernijos Vyriausiojo teismo antrasis departamentas. Buvo remontuojami kai kurie Žemutinės pilies teritorijos pastatai (vikarų, J. Civinskio namai, dešiniajame Vilnios krante stovintis J. Chodosevičiaus namas). XVIII a. pabaigoje—XIX a. pradžioje prie tribunolo šiaurinio fasado (nuo Katedros aikštės) iškilo priestatas su šešių kolonų portiku³⁵. Lietuvos gubernijos architekto Karolio Šildhauzo projekte (25 pav.) ir J. Peškos akvarelėje (žr. 16 pav.) jis dengtas lenktų formų su lūžiu šlaituose stogeliu, tačiau vėlesniuose atvaizduose priestato viršuje jau klasicistinių formų trikampis frontonas (26 ir 27 pav.). Taigi XIX a. pradžioje Katedros aikštėje buvo net keletas pastatų klasicistiniais fasadais.

1816—1817 m. paaukštinta teritorija tarp katedros ir Neries (101; 104, 105); Arsenalo ir Ceikhauzo gatvės apšodintos medžiais³⁶. Čia piramidinėmis tuopomis apšodintas bulvaras, kuris XIX a. pradžioje buvo mėgstamiausia vilniečių pasivaikščiavimo vieta (198, 15; 215, 52).

1817 m. architektai Bazilijus Gestis ir Žozefas Pusjė parengė Vilniaus miesto perspektyvinės raidos planą, kuriame buvo numatyta perplanuoti ir Katedros aikštę. Mat XIX a. pradžioje, nugriovus Žemutinės pilies rūmų liekanas, katedra iš rytų pusės tapo atvira, ėmė labiau dominuoti tarp kitų pastatų. Projekto autoriai siūlė naują požiūrį į Katedros aikštę. Suprojektuota daugiau kaip 4 ha stačiakampė atvira aikštė su gerai iš visų pusių matoma katedra. Naujųjų gatvių kryptys parinktos tokios, kad jų ašys būtų orientuotos į katedrą. Svarbiausia iš jų — perspektyvinė reprezentacinė magistralė, einanti nuo katedros Žvėryno link (dab. Lenino prospektas). Projekto trūkumu reikėtų laikyti tai, kad jame per drąsiai taikyti urbanistiniai klasicizmo principai istorinėje aplinkoje. B. Gesčio ir Ž. Pusjė projekte taip pat buvo planuota naująją Katedros aikštę takais sujungti su Pilies kalno teritorija.

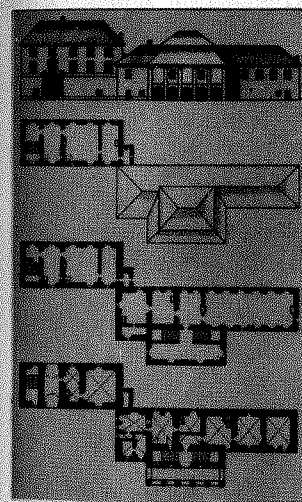
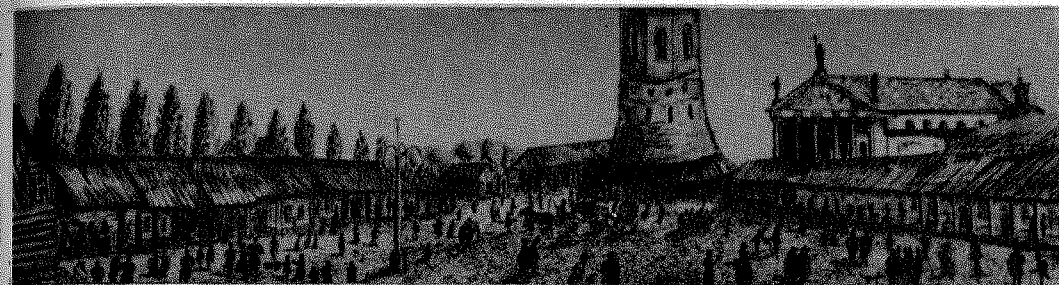
³⁵ Fiurstenhofs 1740 m. plane priestato dar nėra. 1964 m. tiesiant šiluminę trasą, atkasti šio priestato pamatai (40).

³⁶ Arsenalo gatvė buvo pradėta apželdinti jau XVIII a. antrojoje pusėje (215, 52).

23 Katedra ir A. Šliozbergo namas
XIX a. pradžioje (J. Ozemblovskio
litografija)

24 Katedros aikštė XIX a. pradžioje

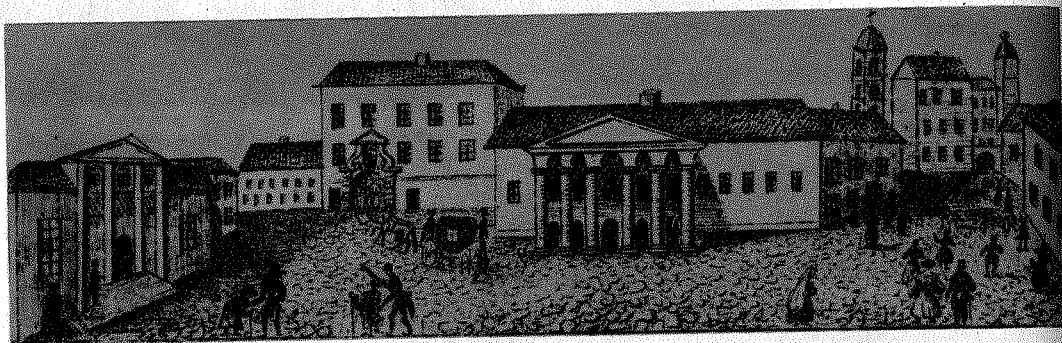
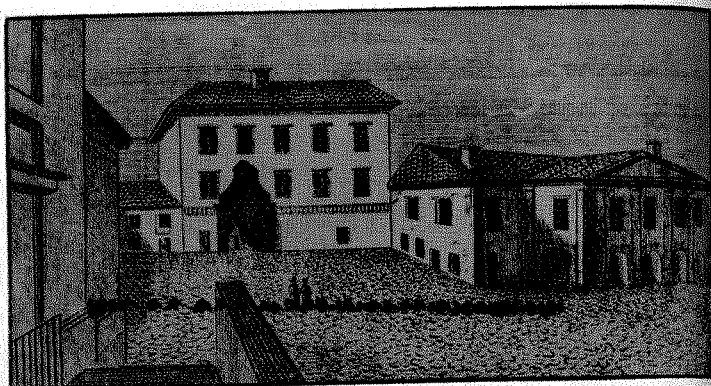
25 Pilies vartų ir tribunolo fasadas,
aukštų planai (K. Šildhauzo brėžinys)

Pilies kalne kunigaikščių rūmų bei dviejų bokštų griuvėsiai XIX a. pradžioje ėmė grėsti arsenalo pastatams, buvo susirūpinta jų remontu. 1816 m. kovo 31 d. Lietuvos kariniam gubernatoriui generolui A. Rimskiui-Korsakovui iš Peterburgo buvo atsiųstas raštas, kuriame nurodyta, jog caras pageidauja „Vilniaus aukštumose, priešais arsenalą, esančius du bokštus remontuoti: išlaikyti jų ligšiolinį pavidalą“ (54, 1). Vilniaus Aukštutinės pilies mūrus ir du bokštus 1816—1817 m. apsaugojo ir konservavo Ž. Pusjė, jis taip pat sustiprino slenkantį Pilies kalną. Esą jo iniciatyva Vilnios vaga buvo nukreipta ta linkme, kuria teka dabar (156, 89).

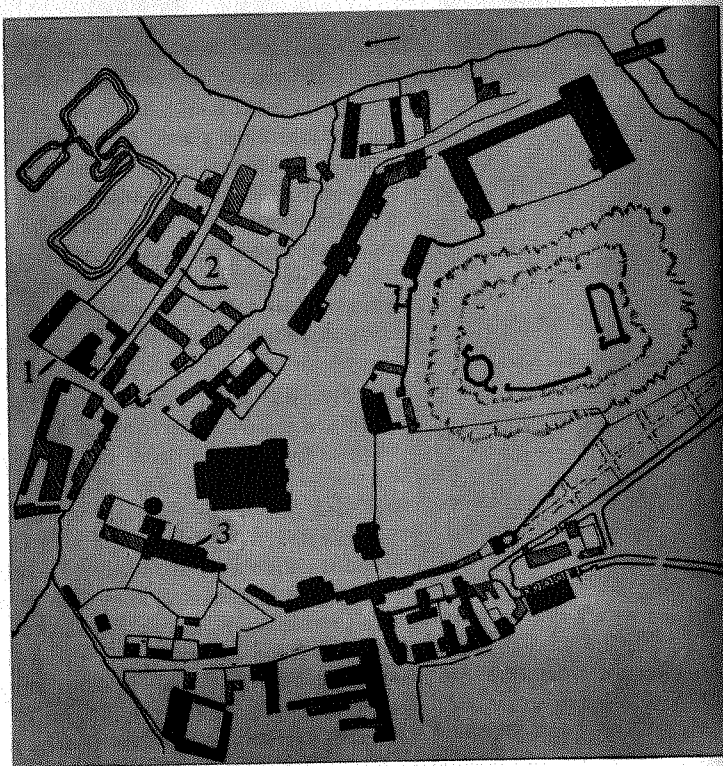
Prie šių darbų prisidėjo taip pat B. Gestis. 1817 m. kovo 10 d. raporte generalgubernatoriui jis pranešė, kad kalne priešais arsenalą apžiūrėjo du mūrinius pastatus ir nustatė, jog pirmajam kelia grėsmę į kalno papėdę atsimušanti Vilnia. Todėl slenkanti žemė, ir vienoje vietoje pamatas apnuogintas. Pamatui išsaugoti Vilnią reikią nukreipti tiesia linija tarp kalvų. To paties pastato šiaurinės sienos dalis esanti atskilusi; ji dar keletą metų galinti stovėti, tačiau jeigu griūtų, arsenalui kiltų didelis pavojus. Todėl tą šiaurinės sienos dalį reikią nedelsiant nuardyti. Antrasis pastatas nuo pilies aikštės pusės, nors keliose vietose ir turi plyšių, galįs dar ilgai be grėsmės stovėti. Jam išsaugoti vis dėlto kalne reiktų išlyginti griovius, kad jais nutekėtų lietaus vanduo; be to, kalno griovius ir upės krantus reikią sustiprinti žabiniiais (fašinomis) (54, 43, 44).

1817 m. nugriautos senųjų mūrų liekanos, buvusios į vakarus nuo

26 Pilies vartai (J. Ozemblovskio litografija. Iš kopijos, esančios istoriko A. Raulinaičio asmeniniame archyve. Originalas saugomas Ukrainos TSRS MA Lvovo meno kabinete)

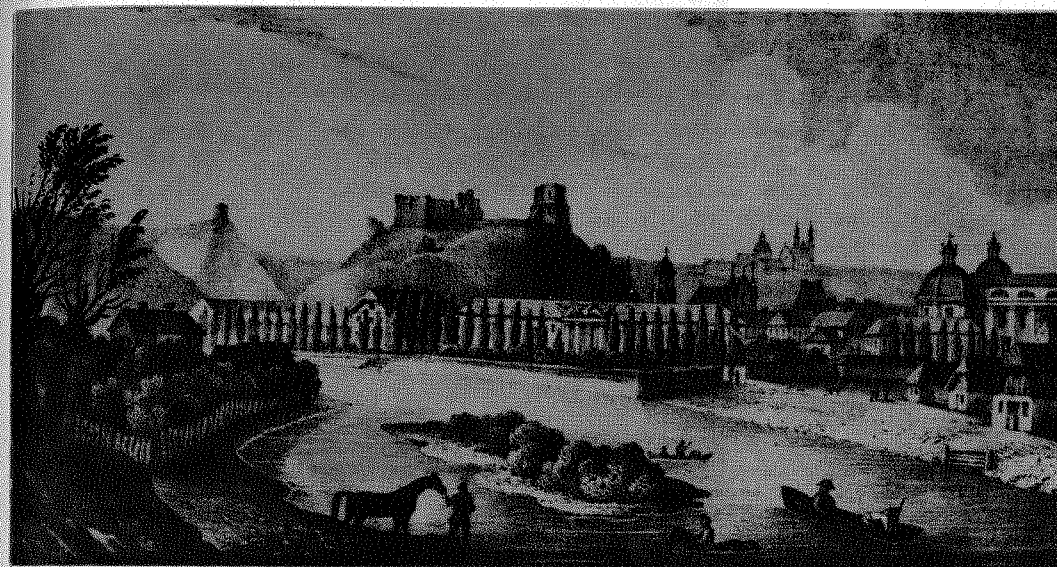
27 Pilies vartai ir šalia jų esantys pastatai (iš kopijos, esančios istoriko A. Raulinaičio asmeniniame archyve. Originalas saugomas Ukrainos TSR MA Lvovo meno kabinete)

28 Pilių teritorija 1808 m. plane:
1 — Tilto gatvė,ėjusi nuo patrankų
liejyklos į piliį,
2 — senosios Tilto gatvės vieta,
3 — senasis vyskupo namas

Lietuvos vyriausiojo tribunolo rūmų. Anot M. Homolickio, tai buvo „pusiau sugriautų labai senų ir labai storų, keliolikos uolekčių ilgumo pilies mūrų fragmentas, pasuktas į pietvakarių pusę, iš viršaus apaugęs krūmais, o apačioje — perdirbtas į mažą smuklę. Nors mūrai neišvaizdūs ir apleisti, kai kas manęs, kad tai apgriuvusio kampinio bokšto liekanos“ (105, 13).

1810 m. liepos 27 d., dalyvaujant architektui Pjetruui de Rosiui, buvo apžiūrėta katedra (44) ir nustatyta, kad pastato sienose daug kur atsirado plyšių, pro stogą teka vanduo ir žalojami skliautai. P. Rosio nuomone, plyšių atsiradę dėl to, kad aplink katedrą esančiame kanale užsilaikęs vanduo (kanalas užterštas griuvenomis ir dumbliu). Negalėdamas greitai nutekėti į Vilnią, jis „pūdo pamatus“. P. Rosis siūlė išvalyti ir suremontuoti kanalą, taisyti stogą.

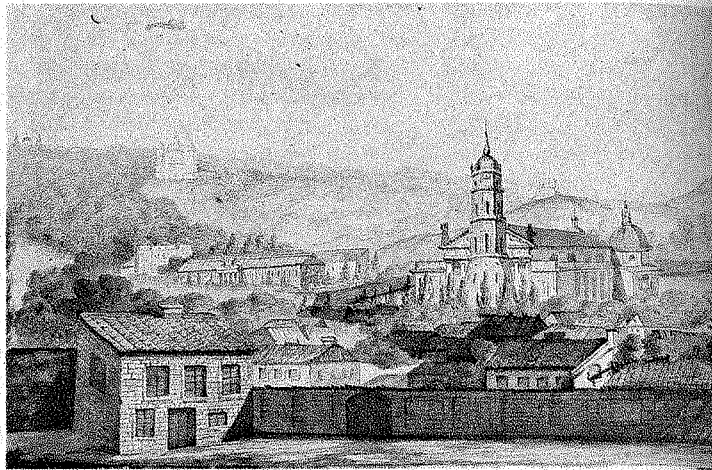

29 Arsenalo bulvarų ir Pilies kalno vaizdas XIX a. pirmojoje pusėje

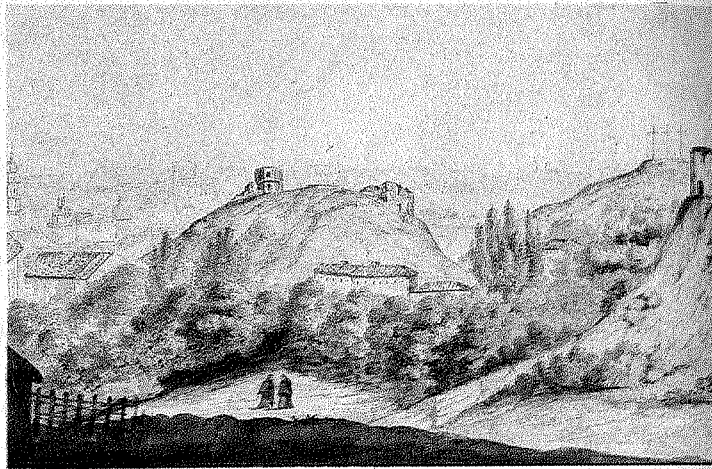
Kanalas buvo išvalytas, jo sienos kai kuriose vietose išmūrytos naujai, suremontuotos. Stogas remontuotas 1811 m. pavasarį ir vasarą, remonto bei dengimo darbus prižiūrėjo iš Vilniaus universiteto atsiųstas meistras Boretis. Pietinių koplyčių stogas buvo apdengtas geležies skarda; pakeistos jį laikančios konstrukcijos; prieš tai buvusi vario skarda nuimta. Stogo nuolydžiui padidinti pietinis stogas haline trinave pastato dalimi pakeltas 16 colių. Pietinėje pusėje taip pat padaryti nauji viršutiniai langai. Daugiau kaip pusė šiaurinių koplyčių stogo irgi perdengta geležies skarda. Atrodo, tuo metu pamatai nebuvo tvirtinami, sienų plyšiai užtaisyti tinko skiediniu.

Tačiau netrukus, 1829 m., katedros šiaurvakarių kampe esančios koplyčios sienos trijose vietose vėl suskilo. Kreiptasi į generalgubernatorių su prašymu kelią tarp katedros ir vikarų namo perkelti į kitą katedros pusę, nes manyta, jog plyšiai atsiradę dėl važiuojančio pro koplyčią transporto. Generalgubernatorius siūlymui nepritarė: į rytus nuo katedros buvo kariuomenės apžiūrų aikštė (123, 106). Matyt, todėl 1829 m. buvo remontuojami katedros mūrai tarp Valavičių ir A. Vainos (vėliau šv. Vladislovo) koplyčių (8, 6630).

30 Katedra ir jos apylinkės. XIX a. pirmoji pusė (M. Januškevičiaus akvarelė. LTSR istorijos ir etnografijos muziejus)

31 Pilies kalnas. XIX a. pirmoji pusė (M. Januškevičiaus akvarelė. LTSR istorijos ir etnografijos muziejus)

³⁷ 1980 m. valant nuo koplyčių fasadų dažus ir gražinant jiems pirmykščią natūralią smiltainio spalvą, buvo nustatyta, kad smiltainis išdūlėjęs daugiausia tose vietose, kurios buvo veikiamos drėgmės: aplink karnizą ir cokolį. Išmušimų, atrodo, atsirado per įvairius neramumus bei karus. Kai kuriose vietose ardomąjį darbą darė blokų jungiantys geležiniai rūdijantys ankeriai.

Praėjus dviem šimtams metų po šv. Kazimiero koplyčios pastatymo, XIX a. pradžioje, jos fasaduose buvo nemažai išdūlėjusių vietų bei išmušimų³⁷. L. Stuoka-Gucevičius, rekonstruodamas koplyčią, jos fasadus paliko natūralios smiltainio spalvos, nedažytus. Tačiau apie 1820 m. jų apdaila iš esmės pakeista. Apie tuos pakeitimus M. Homolickis 1840 m. taip rašė: „Prieš keliolika metų koplyčios fasaduose išmuštos ir išdūlėjusios vietos buvo užtaisytos kažkokia dirbtine, pagal akmenų spalvą parinkta kalkine medžiaga, o jai išdžiūvus, sienos padengtos aliejumi“. Tačiau užtaisymų spalva ir bendras vaizdas ne visai tiko prie sienos. Iš dalies dėl šios priežasties sienų išorė „buvo grubiai nubaltinta kalkėmis“ (102, 49). M. Homolickio nuomone, ateityje vėl reikėtų pašalinti koplyčios fasadams svetimą rūbą (102, 51).

Archyviniai šaltiniai liudija, kad XIX a. katedra būdavo šiek tiek remontuojama beveik kiekvienais metais (8), ypač stogas. 1829 m. pirktą vario skardos šv. Kazimiero koplyčios stogui, už ją sumokėta 250 rublių (8, 6630). Kad tuo metu ši koplyčia buvo apdengta vario skarda, nurodo ir M. Homolickis. Anot jo, darbai atlikti apie 1830–1832 m. (102, 11).

1836–1838 m. buvo atnaujinamos katedros koplyčios. Tuo tikslu sudarytas katedros koplyčių remonto bei puošimo komitetas (16, 6561). Darbams vadovavo architektas Karolis Podčasinskis, dailininkai Kanutas Ruseckas ir M. Januškevičius. 1836 m. Lopacinskių rūpesčiu gausiai ir gražiai išdažyta senoji Monvydų koplyčia, 1837 m. remontuotos Vyskupų, Goštautų, Marijos vardo bei Valavičių koplyčios. Vyskupų koplyčioje vienoje šoninėje sienoje buvo užmūryta niša, o galinėje sienoje paviršiumi išlyginti nukapotas piliastras. Koplyčią pagal K. Podčasinskio projektą išdažė K. Ulčinskas.

Naujai ištapyta buvo ir Goštautų koplyčia. Priekinėje sienoje pavaizduotas jonėninio orderio kolonomis paremtas pusapvalis skliautas, tarp kolonų buvo koplyčios altoriaus paveikslas. Ant šoninių sienų pavaizduotos arkados su jonėninio orderio kolonomis, laikančiomis architravą. Po šoninėmis arkadomis, kairėje pusėje, jau tada buvo vyskupo Povilo Alšėniškio, o dešinėje — Vilniaus vaivados ir LDK kanclerio Alberto Goštauto antkapinės skulptūros. Koplyčioje atlikti auksavimo bei sidabravimo darbai.

Marijos vardo koplyčią dar XVIII a. pabaigoje buvo gražiai ištapęs P. Smuglevičius. 1837 m. šią tapybą atnaujino dailininkas A. Jankevičius. Buvo išsaugoti visi lipdiniai bei P. Smuglevičiaus arabeskos arba sunykę elementai atstatyti pagal senus pavyzdžius (16, 6561). Didžiausi ir sudėtingiausi atnaujinimo darbai vyko Valavičių koplyčioje.

Katedros koplyčių remonto bei puošimo komitetas 1837 m. gruodžio 20 d. raporte kapitulai (16) rašė, kad Valavičių koplyčia „nuo seno buvo labai tamsi ir nuo senų laikų visų apleista. Be to, nuo pat koplyčios pastatymo jos lipdiniai bei tapyba stokoja kai kurių papuošimų, gražių kupolo lipdinių buvo nematyti per dulkių sluoksnį ir tamsumą. Šiais metais koplyčia sėkmingai apšviesta: iš lango, esančio virš altoriaus, išimtos labai tankios geležinės grotos, pro kurias netiesioginė šviesa iš bažnyčios lango vos prasiskverbėdavo [...], taip pat kupolo viršuje padarytas naujas apvalios piramidės pavidalo žibintas. Jis įrengtas vietoj aštuoniasienio bokštelio, kuris tamsino ne tik koplyčią, bet ir prie jos esančius pastato pagrindinės dalies langus. Koplyčios kupole buvo 21 gipsinė³⁸ figūra, iš jų kai kurioms trūko galvų, kitoms — rankų, kojų bei kitų dalių, apskritai, jos buvo laiko apgadintos; tačiau šios figūros labai gražaus stiliaus, to paties, kuriuo garsėja šv. Kazimiero koplyčia. Visi šie trūkumai įžymaus dailininko Andriolio pašalinti, trūkstamos dalys atkurtos ir pačios figūros atnaujintos. Tame pat kupole priešais viena kitą esančios keturios ovalios vietos seniau buvo užpildytos *al fresco* technika tapytais piešiniais, vėliau sunykusios nuo nutekėjimų freskos užbaltintos kalkėmis; šiuo metu tose vietose naujai nutapyti pilko kolorito keturi evangelistai su emblemomis. Kitą, ketursienį tarpinį (kondignaciją) nuo kupolo skiria apvalus karnizas, papuoštas gipsatūra. Ant šio tarpsnio sienų jau iš pradžių buvo padarytos arkados, tačiau tik vienos galinės sienos gipsatūra baigta, šoninės sienos tik iš dalies papuoštos lipdiniais, ir tie patys daugelyje vietų nuo senumo atrupėję. Ketvirtoji šio tarpsnio siena, kaip matyti, iš pat pradžių buvo nebaigta, lygi, o visose arkadose palikti keturkampiai plotai paveikslams iki šiol tušti. Tik dabar šis tarpnis visiškai užbaigtas: vienur papildyti lipdiniai, kitur — tapyba [...]. Abu tie tarpniai, išskyrus jų baltus lipdinius, nudažyti šviesiai oranžine spalva.

Trečias ir paskutinis tarpnis, prasidedantis nuo keturkampio karnizo, papuoštas lipdiniais ir tapyba, turi kampuose piliastrus, kuriais apačioje ir baigiasi. Šios restauracijos metu pastarasis tarpnis tik nuvalytas ir išbaltintas“.

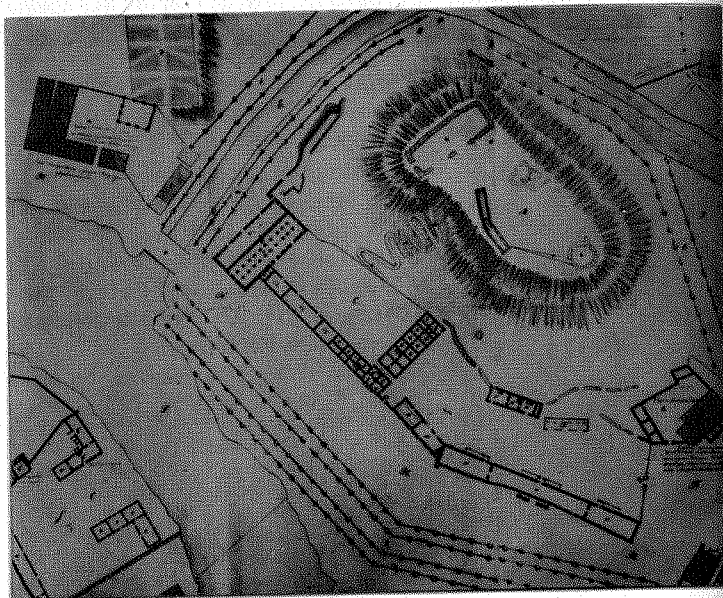
Per 1831 m. sukilimą caro nurodymu Vilniaus pilių teritorijoje buvo įrengta antros kategorijos tvirtovė. Ji apėmė Pilies kalną, Žemutinės pilies teritoriją (be katedros ir varpinės pastatų).

³⁸ Šiuo metu natūros tyrimais nustatyta, kad kupolo horelėjinės figūros ne iš gipso, o iš stiuko.

Čia buvo svarbiausioji tvirtovės dalis. Kiti įtvirtinimai įrengti Plikajame kalne; tvirtovė apėmė taip pat dalį Botanikos sodo, Slušų rūmus, nedidelį plotą dešiniajame Neries krante priešais senojo arsenalo pastatus bei Vilnios žiotis. Ši teritorija buvo apjuosta grioviais ir žemių pylimais, sutvirtinta dar bastionais, reduktais (33 pav.).

Vilniaus tvirtovę projektavo Daugpilio tvirtovės statytojas inžinierius gen. mjr. M. Klimenka (198, 17). Ją statant, panaikintos Arsenalo ir Ceikhauzo gatvės. Jų vietoje įrengta nauja Antakalnio gatvė. Ji nutiesta arčiau Neries ir maždaug sutapo su dabartine T. Vrublevskio gatve. Į požeminį kanalą pertvarkyta iki tol čia

32 Arsenalo 1824 m. planas

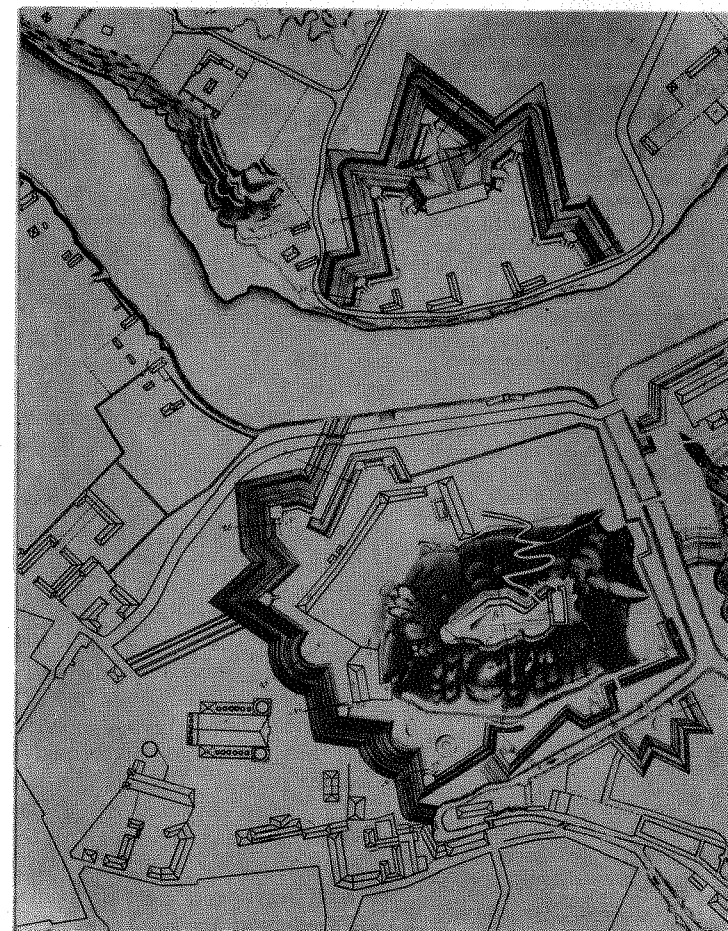

³⁹ XIX a. dokumentuose Vilnios kairiosios šakos atkarpa nuo varpinės iki žiočių pradeda vadinti Vingrio (Kačergos) upeliu.

⁴⁰ M. Balinskis mini, kad 1548 m. Žygimantas Augustas, išvažiuodamas iš Vilniaus į Krokuvą į tėvo laidotuves, savo žmonai Barbarai parsiųsdino iš Prancūzijos gulbių porą, kurią apgyvendino Neries saloje priešais Radvilų rūmus.

buvusi Vingrio (Kačergos) upelio vaga nuo varpinės bokšto iki Neries³⁹. Užpilta ardomų pilies pastatų griuvenomis, taip pat smėliu ir žvyru iš Neries salos (160, 21), iki tol buvusios žemiau Vilnios kairiosios šakos žiočių⁴⁰. Ši apaugusi krūmais sala vaizdžiai parodyta 29 paveiksle bei kai kuriuose XVIII a. pabaigos Vilniaus miesto planuose. Pagal F. Getkano Vilniaus miesto įtvirtinimo planą, ties Vilnios žiotimis yra buvęs kyšulys; netoli Vilnios kairiosios šakos žiočių (ties dabartinės Mokslų Akademijos Centrinės bibliotekos pastatu) nuo seno Neryje yra buvusi seklumėlė. Kai kurie rašytiniai šaltiniai kaip tik mini apie šią vietą buvusį „senąjį tiltą“ per Nerį. Be abejo, į tiltą turėjo būti ir gatvė. 1719 m. delimitacijos akte kalbama apie senąją Tilto gatvę, einančią Neries krantų link (159, 95, 96). Ji buvusi į vakarus nuo Vilnios žiočių ir ėjusi maždaug lygiagrečiai su Vilnios vaga. Šiame rajone XVIII a. buvusių gatvių bei posesijų išsidėstymą randame 1808 m. plane (žr. 28 pav.). Dabartinė Tilto gatvė, vedanti į Žaliąjį tiltą, pastatyta 1536 m. pilies prižiūrėtojo U. Hozijaus rūpesčiu, kaip manoma, yra vėlesnė (31, 40, 41). M. Moreliovskis kalba apie Čartoriskių bibliotekoje saugomą rankraštį, kuriame nurodoma, kad XV a. tiltas per Nerį buvo netoli Žemutinės pilies vartų ir vadintas šiau-

33 Pilių teritorijos planas su 1831 m. įtvirtinimais

⁴¹ Vilniaus tvirtovės planai buvo sudaromi kasmet, juose nurodomi tvirtovės įrengimų ir pastatų remontai bei pakeitimai.

⁴² CVIA, f. 1135, ap. 4, b. 424.

riniu (31, 40, 41). Šiuo metu geologiniais tyrimais nustatyta, jog kaip tik prie spėjamos senosios Tilto gatvės trasos yra buvęs pakūstėjimas, ėjęs lygiagrečiai su senąja Vilnios vaga (30, 57).

Per Vilnios kairiąją šaką yra buvę keletas tiltų. Iš jų du svarbiausi — ties pietiniais pilies vartais ir ties vakariniais. Tiltas per Vilnios dešiniąją šaką ties jos žiotimis vaizduojamas jau F. Getkano, Fiurstenhofo, 1793, 1798, 1808 m. miesto planuose bei 1799 m. arsenalo planuose. Ypač platus tiltas parodytas 1824 m. arsenalo plane (žr. 32 pav.). Tačiau visuose minėtuose planuose nėra tilto per Vilnią palei arsenalo rytinio korpuso pietinį galą; nors dar dabar ties šia vieta abiejuose Vilnios krantuose matomos senovinio tilto mūrinių atramų liekanos (atramų mūrą galima priskirti XVII a. pirmajai pusei). Vienoje P. Smuglevičiaus akvarelėje (žr. 17 pav.) į pietus nuo arsenalo rytinio korpuso vis tik vaizduojamas mūrinis arkinis tiltas. (Atrodo, kad apie šito tilto nugriovimą, remdamiesi rašytiniais šaltiniais, kalba istorikai Alfonsas Kazlauskas ir Feliksas Sliesoriūnas (119; 198, 23). Tačiau 1840 m. Vilniaus miesto plane ir Vilniaus tvirtovės 1844, 1849, 1855, 1856, 1857 bei 1859 m. planuose⁴¹ senojo arsenalo tilto vietoje tiltas vėl vaizduojamas (47). 1851 m. įtvirtinimų plane⁴²

⁴³ M. Homolickis nurodo (103, 52—55), kad, nugriovus aplinkinius pastatus, varpinę norėta aptverti geležine tvorele, o aptvaro viduje prisodinti gėlių, neaukštų krūmų bokšto apvaliosios dalies nebygumams paslėpti. Apie 1834 m. buvęs net projektas, kuriame siūlyta apvaliosios dalies viršuje aplink varpinę įrengti mūrinę galeriją; virš galerijos, palei pat apvaliosios dalies karnizą, norėta išdėstyti dvylikos Zodiako ženklų simbolius. Priešais atitinkamo mėnesio ženklą ant galerijos parapeto lentelėje kasdieną turėjusios būti rodomos mėnesio dienos.

Antrajame, pigesniame variante siūlyta aplink bokštą palikti galeriją, tačiau atsisakyti Zodiako ženklų. Varpinės apvaliąją dalį manyta apdailinti tašytais akmenimis, o vietoj metalinės tvorelės padaryti žemą dailią mūro tvorelę. Galerija būtų turėjusi ir praktinę paskirtį: padėjusi apsaugoti nuo kritulių apatinės bokšto dalies į apačią platiąsias sienas. Dėl lėšų trūkumo šie darbai nerealizuoti.

nurodoma, jog „naujai pastatytas tiltas apteptas derva, jo turėklai nudažyti aliejiniais dažais ir ant jo įrengti du stulpai su šviestuvais“. Taigi šis tiltas buvo medinis, laikinas.

Pilių teritorijoje, kasant iki 2,5 m gylio tvirtovę juosiančius griovius, be abejojimo, buvo pažeistas kultūrinis sluoksnis, išardyti grioviuose aptikti mūrinių bei medinių pastatų likučiai. Jie tuo metu liko neužfiksuoti ir neaprašyti.

Už įtvirtinimų reikėjo įrengti atvirą šaudymo lauką — esplanadą. Tuo tikslu 1831 m. nugriauti į šiaurę nuo katedros buvę vikarų bei J. Civinskio dviaukščiai mūriniai namai. Į pietvakarius nuo katedros 1832 m. nugriauti dar trys mūriniai namai, vienas jų — senieji vyskupų rūmai, dovanoti 1387 m. Jogailos privilegija (198, 27, 28). 1831 m. nugriautas Vilniaus universiteto profesoriaus F. Špicnagelio našlei priklausęs vandens malūnas, nors netoli jo buvęs karaliaus malūnas paliktas (nugriautas 1870 m.). Abu malūnai stovėjo palei Botanikos sodą prie Vilnios kilpos, kurią buvo palikusi jos kairioji šaka.

1836—1837 m. nugriauti beveik visi pastatai Žemutinės pilies pietiniame pakraštyje, taip pat pastatas į pietryčius nuo Pilies vartų. 1837 m. nugriauti mūriniai trijų aukštų Pilies vartai, kuriuose tuo metu buvo Lietuvos vyriausiojo tribunolo archyvas ir Vilniaus pilies teismo kanceliarija (198, 27—30). Kartu nugriautos ir į šiaurę nuo Pilies vartų esančios mūrinės krautuvėlės bei mūrinių dviejų aukštų klasicistinis namas.

Atsiradęs tuščias žemės plotas į pietryčius nuo katedros ilgesnį laiką tarpą plytėjo nesutvarkytas; jis vadintas Veršynu (215, 53), nes čia aptvare buvo laikomi veršiai kariuomenei skiepams paruošti. Į pietus nuo katedros susidariusi aikštė 1837—1839 m. buvo išlyginta, išgrįsta akmenimis, praplėsta. 1839 m. ji aptverta storomis virvėmis, pakabintomis ant neaukštų kuolų⁴³, ir įrengtas šuliny (198, 33—35). Naujoji Katedros aikštė buvo ne visai taisyklinga, nors jos plotas ir konfigūracija artima dabartinei Gedimino aikštei. Tokia išplėsta, palyginti su anksčiau buvusia, aikštė buvo numatyta ir 1837 m. Vilniaus miesto perspektyviniame plane.

Tvirtovės viduje likę įtvirtinimams naudoti pastatai paversti kareivinėmis. 1833—1835 m. universiteto pastatas Botanikos sode pertvarkytas į kareivines, o 1836 m. jame įsikūrė fejervertininkų (signalininkų) mokykla. Tais pačiais metais kareivinės įrengtos A. Šliozbergo name.

Į Vilniaus tvirtovę pateko ir arsenalo pastatai. 1824 m. Vilniaus arsenalo generaliniame plane (žr. 32 pav.)⁴⁴ — panašiai kaip inžinieriaus Belovo 1799 m. arsenalo plane (229) — prie arsenalo priskirtas ir naujasis arsenalas su gretima teritorija. Rytinėje dalyje arsenalo teritoriją riboja Vilnia. Dešiniajame jos krante matyti magistrato nariui J. Chodosevičiui priklausiusių namų grupė, kur, kaip plane pažymėta, „šiuo metu yra valdiška karinė vaitinė“. Priešais arsenalo teritoriją, dešiniajame Neries krante, vaizduojama tvora aptvarta pastatų grupė, kuri, kaip eksplikacijoje nurodyta, taip pat priklauso arsenalui. Šio aptvaro viduje yra laboratorijos pastatas, parako sandėlis, kareivinės. Vadinas, dar prieš Vilniaus tvirtovės įsteigimą ši vieta dešiniajame Neries krante priklausė arsenalui. 1824 m. arsenalo plane yra pastatų pirmojo aukšto planai. Arsenalo rytinis korpusas susideda iš dviejų

⁴⁴ Šis planas bei 1824 m. arsenalo atskirų pastatų brėžiniai yra Centriname valstybiniame kariniame-istoriniame archyve Maskvoje. Jų kopijos saugomos Paminklų restauravimo projektavimo instituto archyve (37).

⁴⁵ Po 1904 m. gaisro šiaurinio korpuso vietoje pastatytas dviejų aukštų eklektiškų formų gyvenamasis namas. Senojo pastato išlikusi tik vakarinė dalis, šiuo metu ji yra dviejų aukštų, lygiomis tinkuotomis sienomis (neaišku, kada užstatytas antrasis aukštas). Beje, šios senojo pastato dalies šiaurinė siena, sprendžiant iš mūro pobūdžio, yra pilies gynybinės sienos liekana.

dalių; arčiau upės esanti dalis pavadinta stogine (pašiuore), o pag-rindinė korpuso dalis vaizduojama su dešimčia porų stulpų ir vadinama sandėliu. Arsenalo rytinio korpuso pietinėje dalyje tuo metu, atrodo, dar būta trečios patalpos liekanų. Įdomu, kad palei Vilnios krantą, į pietus nuo arsenalo rytinio korpuso, esama lyg kažkokių įtvirtinimų, kurių pobūdį iš plano sunku nustatyti; galėjo čia būti ir mūrinė siena (ar bent jos liekanos), juosianti Pilies kalną iš rytų pusės.

Senojo pilies prižiūrėtojo pastato vietoje (dabar muziejaus administracinis korpusas) 1824 m. yra buvusios dirbtuvės, o į vakarus nuo jo — sena medinė kalvė.

1824 m. arsenalo pastatų brėžiniuose, pasirašytuose gubernijos matininko G. Velikordovo, vaizduojami jų fasadai, planai. Buvusio pilies prižiūrėtojo namo brėžinio pavadinime nurodyta, kad šiame name yra dirbtuvės. Arsenalo rytinis korpusas (36 pav.) brėžinyje vadinamas sandėliu, jis vienaaukštis su dvišlaičiu stogu, viduje devynios poros keturkampių stulpų. Arsenalo šiaurinis korpusas vienaaukštis (37 pav.), jo fasadas pavaizduotas iš kiemo pusės su mažu priestatėliu vakarinėje dalyje. Brėžinio pavadinime nurodoma, kad šis pastatas paverstas sandėliu, tačiau, sprendžiant iš plano, vakarinėje jo dalyje turėjo būti gyvenamieji kambariai⁴⁵. XVIII a. pabaigos P. Smuglevičiaus akvarelėje fasado nuo Neries pusės rytinėje dalyje pažymėti tik du langai.

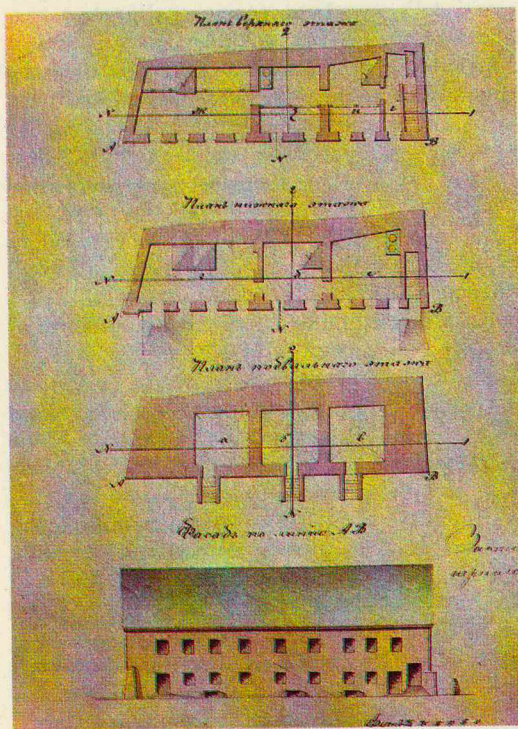
1824 m. iš visų arsenalo pastatų geriausiai buvo išlikęs vakarinis korpusas. Jis dviaukštis, dvišlaičiu valminiu stogu, anfiladinės planavimo sistemos. Pirmajame aukšte yra vartai iš Žemutinės pilies į arsenalo teritoriją (nors pastatas per Antrąjį pasaulinį karą sudegė, tačiau jų vakarinis portalas tebėra iki šiol). Brėžinio pavadinime sakoma, kad šiame korpuse yra arsenalo viršininko butas. P. Smuglevičiaus akvarelėje (žr. 18 pav.) vakarinis korpusas vaizduojamas su dvišlaičiu valminiu stogu, jo galinio fasado nuo Neries pusės antrajame aukšte yra keturi langai (1824 m. pastato planuose šių langų nėra).

Apie tolesnę arsenalo pastatų paskirtį yra duomenų XIX a. vidurio Vilniaus tvirtovės planuose bei pastatų brėžiniuose. Juose arsenalo rytinis korpusas vadinamas „artilėrijos sandėliu“ (pastatas Nr. 5), šiaurinis korpusas — „kareivinėmis, sandėliu“ (pastatas Nr. 4), vakarinis korpusas — „generolų ir karininkų namais“, „artilėrijos pastatu prie arsenalo“, o 1846 m. įtvirtinimų plane — „tvirtovės komendanto namais“ (pastatas Nr. 1). 1831 m. naujasis arsenalas paverstas⁴⁶ gynybinėmis kareivinėmis, jo sienoje nuo Neries užmūryti langai ir jų vietoje įrengtos šaudymo angos. Ambrazūros padarytos taip pat šiaurinio korpuso išorės sienoje ir rytinio korpuso galinėje sienoje nuo Neries. Suremontuotame šiauriniame korpuse 1867 m. įrengti butai karininkų šeimoms. Vakariame korpuse 1869 m. įsikūrė Vilniaus karinės apygardos karo teismas (198, 48). 1841 ir 1849 m. remontuotas naujasis arsenalas. 1853 m. Vilniaus tvirtovėje atliktų darbų plane nurodyta, kad remontuotas sunykęs Vilniaus karinės apygardos Inžinerijos valdybos pastatas (47)⁴⁷. Po 1853—1854 m. remonto jame įsikūrė Vilniaus karinės apygardos Inžinerijos valdyba; čia iki Pirmojo pasaulinio karo gyveno šios valdybos viršininkas (198, 49).

1799 bei 1824 m. arsenalo planuose vakarinį arsenalo korpusą ir naująjį arsenalą jungia tvora (pilies gynybinė siena), o iš kiemo

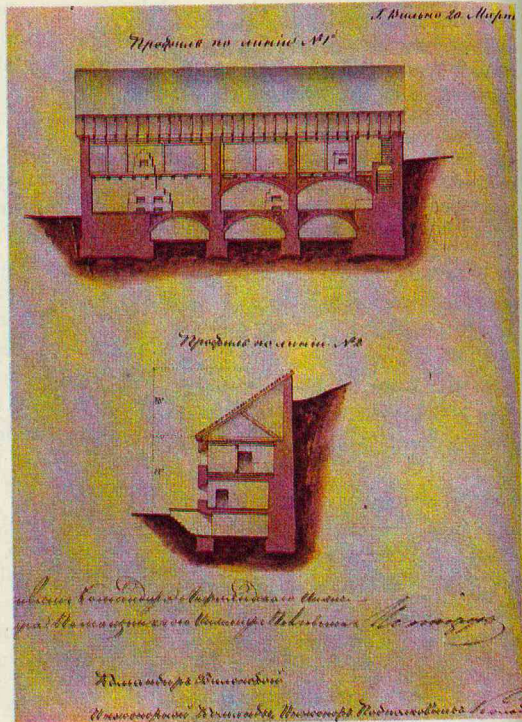
⁴⁶ 1816 m. prie naujojo arsenalo šiaurvakarių fasado buvo pristatytas iki mūsų dienų išlikęs ampyrinis portikas (229).

⁴⁷ XIX a. pradžioje jis priklausė A. Šliozbergui (žr. 34 išnašą). Toliau tekste šis pastatas bus vadinamas XV—XIX a. pastatu Pilies kalno papėdėje.

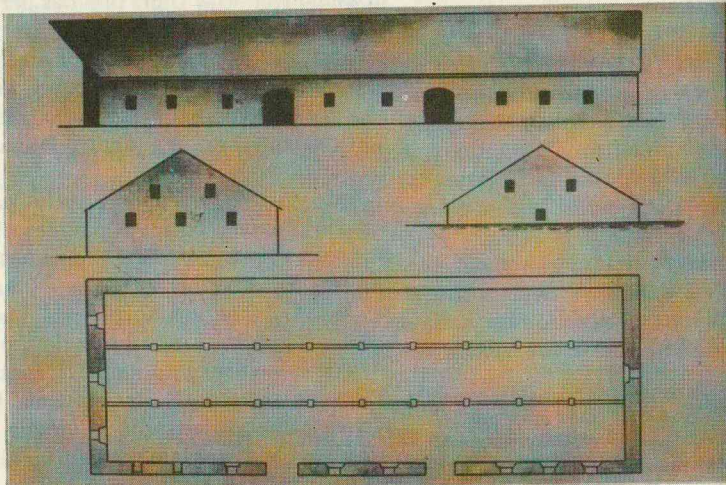

34 Pilies prižiūrėtojo namo planai ir fasadas (1863)

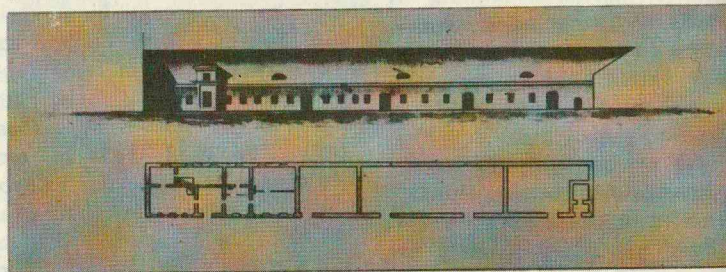
35 Pilies prižiūrėtojo namo išilginis ir skersinis pjūviai (1863)

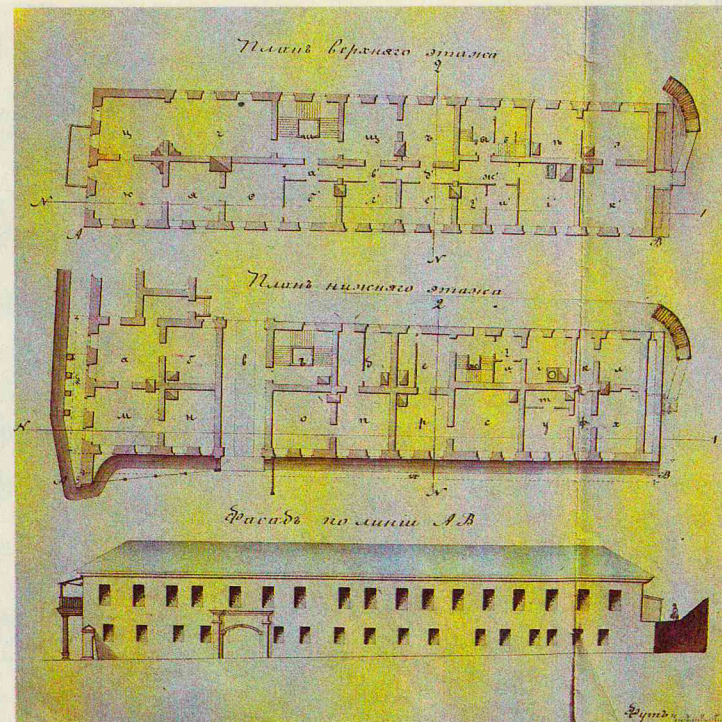
36 Arsenalo rytinio korpuso fasadas iš kiemo pusės, galiniai fasadai ir planas (1824)

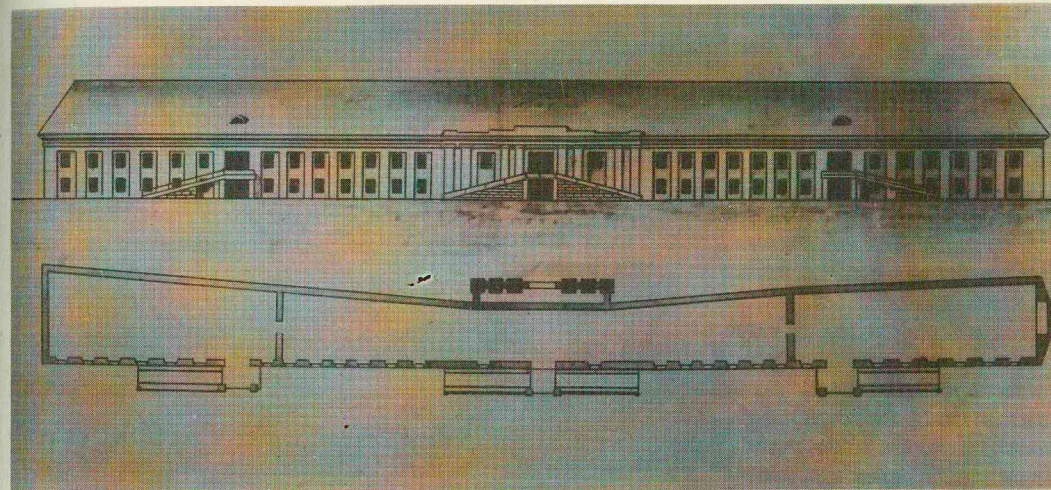
37 Arsenalo šiaurinio korpuso fasadas iš kiemo pusės ir planas (1824)

38 Arsenalo vakarinio korpuso — tvirtovės komendanto namo planai ir vakarinis fasadas (1863)

39 Naujojo arsenalo kiemo fasadas ir planas (1824)

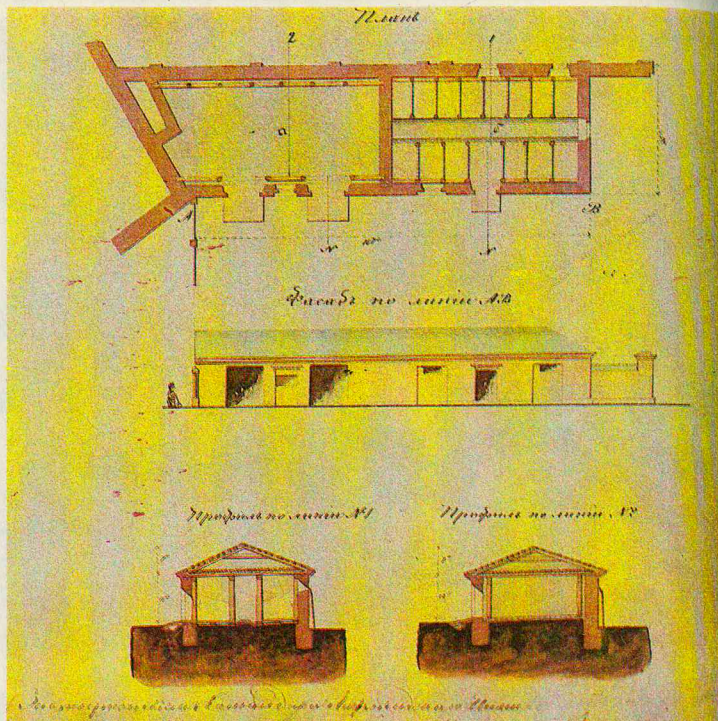

⁴⁸ 179... m. Vilniaus miesto plane (27, 49) ties naujojo arsenalo šiaurrietiniu kampu pavaizduotas aštuoniasienis bokštas, o prie jo — galu prisišlijęs platokas pastatas.

pusės prie jos prisišlijęs pastatas. 1824 m. arsenalo plane jis vadinamas arklidėmis, o vakarinis jo galas — sandėliu (32 pav.); jis vienaaukštis, mūrinis, vakariniu galu liečiasi su naujuoju arsenalu⁴⁸. Po 1831 m., įjungus arsenalą į tvirtovę, šis pastatas tvirtovės planuose ir toliau vadinamas arklidėmis bei sandėliu. Į rytus nuo jo senojoje gynybinėje sienoje yra buvę įvažiavimo į arsenalo teritoriją vartai.

1836, 1840, 1849, 1853, 1856, 1859 ir 1870 m. įtvirtinimų planuose į vakarus nuo arsenalo vakarinio korpuso vaizduojamas aptvertas daržas su takais (1836 m. plane šis daržas ir truputis želdinių

40 Arklidžių ir kluono planas, fasadas ir pjūviai (1863)

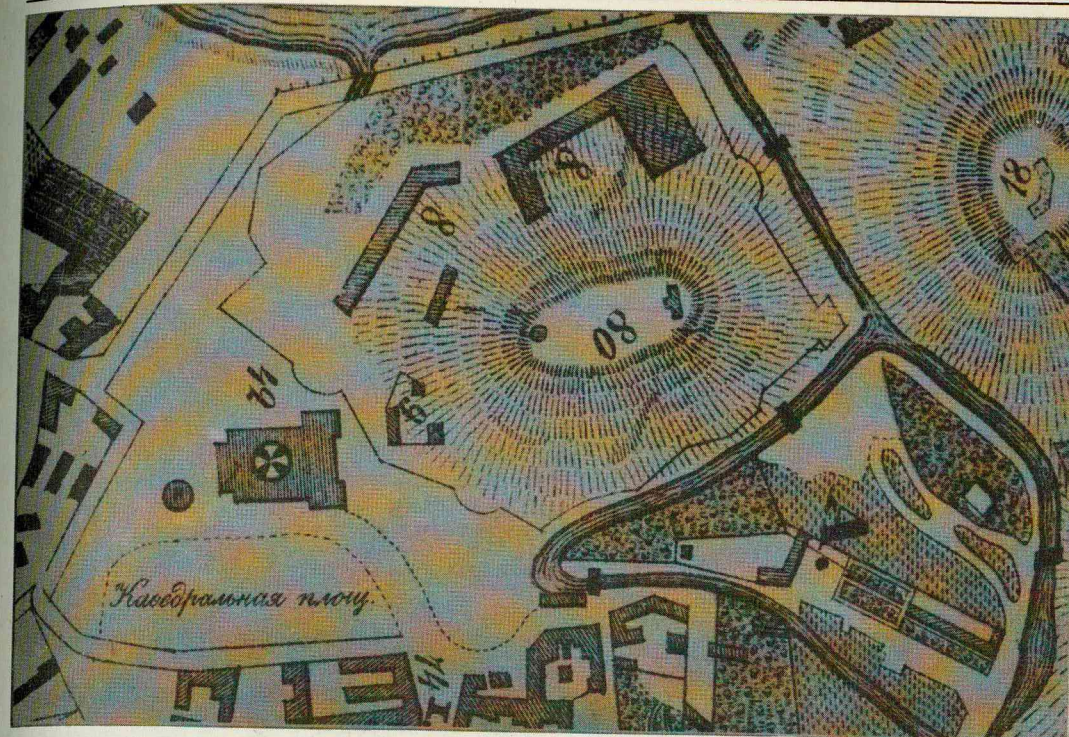

41 Aukštutinė pilis ir arsenalas XIX a. pirmojoje pusėje (Safnerio spaudinys)

palei kelią į Antakalnį yra vieninteliai žali plotai pilių teritorijoje) (47).

XIX a. trečiajame dešimtmetyje buvo nugriautas Aukštutinės pilies pietinis bokštas (72, 5) bei šiaurinio bokšto liekanos. 1834 m. Aukštutinės pilies vakariniame bokšte įrengtas sargybos postas; 1837—1838 m. ant jo pastatytas dviaukštis medinis optinio telegrafo antstatas prieš tai nugriovus bokšto trečiąjį ir ketvirtąjį aukštus (198, 39). Bokšto apatiniuose aukštuose apsigyveno signalininkai, jame buvo taip pat Varšuvos optinio telegrafo IV direkcijos kabinetas. Pilies kalne, šiek tiek į rytus nuo vakarinio bokšto, buvo pastatytas

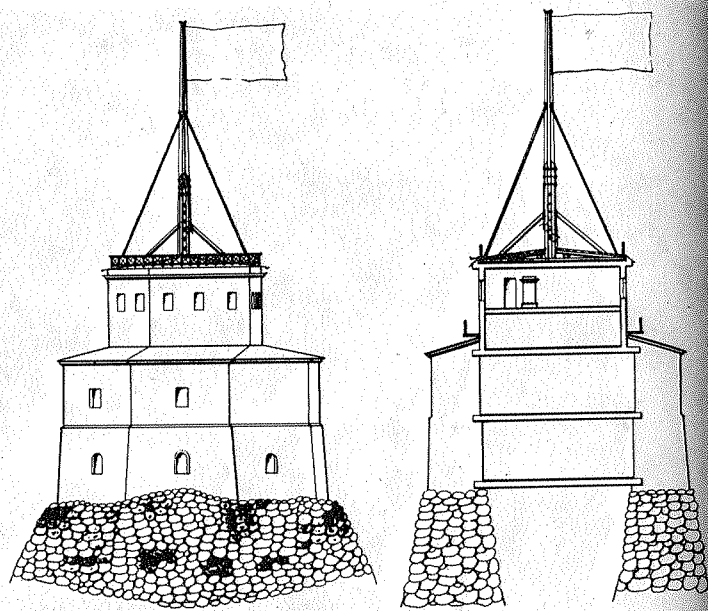
42 Tvirtovės schema (1840)

dviejų butų medinis gyvenamasis namas optinio telegrafo IV direkcijos direktoriui ir jo pavaduotojui.

Pilies kalno vakarinis bokštas 1846 m. buvo remontuotas: sustiprintas pamatas, užmūryti sienų įtrūkimai. Mat manyta, kad bokštas nuo medinio antstato svorio pradėjo svirti į pietų pusę; palei bokšto pamatus iš pietų buvo atsiradusi įduba. Net prieita išvada, kad pilies pastatų mūrams kenkia patrankų saliuotai švenčių dienomis. (Nuo 1843 m. saliuotuoti iš Pilies kalno nustota.) 1846 m. nugriauta Aukštutinės pilies vartų arka, taip pat kunigaikščių rūmų vakarinės ir šiaurinės sienos pasvirusios dalys (198, 41, 42).

Apie XIX a. vidurį kunigaikščių rūmų pirmojo aukšto patalpos, atrodo, jau buvo užvirtusios griuvenomis; virš tuometinio žemės paviršiaus buvo matomos beveik vien rūmų rytinė siena ir dalis šiaurinės sienos. Tada vilniečiai manė, jog kunigaikščių rūmų liekanos yra XIV a. pabaigoje Jogailos statytos šv. Martyno bažnyčios ar koplyčios griuvėsiai (250; 259), o rūmų vietoje iki krikščionybės įvedimo buvusi nedidelė pagonių šventykla. XIX a. viduryje spaudoje paskelbta, kad Pilies kalno rytinėje dalyje (250) ar šv. Martyno bažnyčios vietoje (259) atsivėrusi anga į kažkokį požemį. Į ją inžinerijos karininkas įleidęs tris žmones, tačiau pirmieji du negalėję išverti troškaus oro ir juos reikėję tučiuojau ištraukti, tik trečiajam pavykę apgraibomis paimti penketą smulkių daiktų: dalį bronzinės vilkės statulėlės, apie 10 cm aukščio kaulinę meškos figūrėlę, aplaužytą kaulinę statulėlę, vaizduojančią karalių aukštyn iškeltomis rankomis, kaulinio muzikos instrumento, primenančio fleitą, nuolaužą, kažkokią rankeną ar kitos paskirties kaulinio cilindro pavidalo dirbinio dalį, papuoštą driežo galvute (212, 8; 259). Vėliau anga buvo užversta, jos vieta liko neuž-

43 Aukštutinės pilies vakarinio bokšto su optinio telegrafo antstatu pritaikymo flagštokui brėžiniai: fasadas ir vertikalus pjūvis (1853)

fiksuota ir šiandien nežinoma. A. Kirkoras buvo padaręs šių radi-
nių gipsines kopijas. Per Pirmąjį pasaulinį karą radiniai dingo.

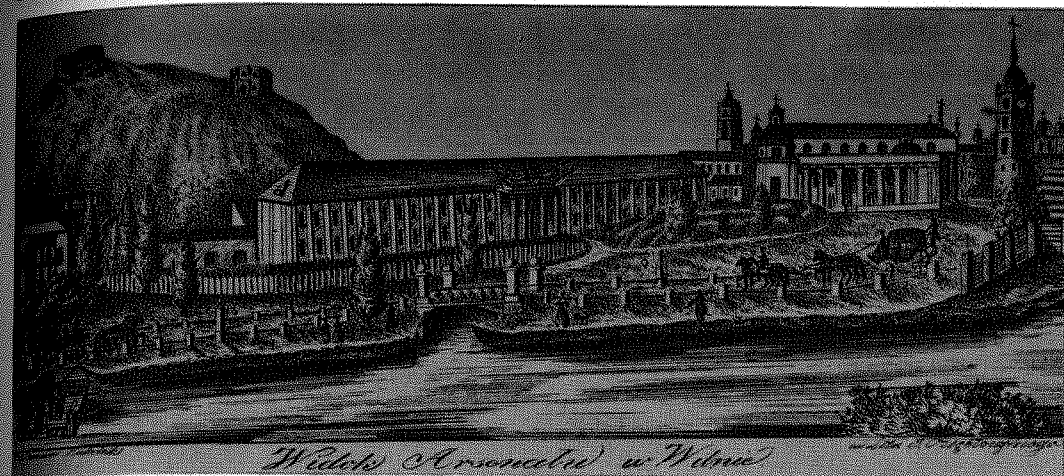
1854 m. nustojo veikęs optinis telegrafas. 1859 m. Pilies kalne
nugriautas ir optinio telegrafo administracijos medinis namas bei
sandėlis. Tais pačiais metais nugriautas medinis blokhauso pas-
tatas Plikajame kalne (198, 47).

XIX a. viduryje labai pasikeitė Katedros aikštės pietinė pusė.
1836 m. nuo šios aikštės Lukiškių link pradėta tiesti nauja magistrali-
nė gatvė, numatyta dar 1817 m. Vilniaus perspektyviniame plane.
Vėliau ji pavadinta šv. Jurgio (dabar Lenino) prospektu. 1851 m.
nutiesta Semionovskajos (L. Stuokos-Gucevičiaus) gatvė, o po
kelerių metų — Rūmų (dabar J. Tallat-Kelpšos) gatvė. Skais-
čiausiosios dievo motinos cerkvę pavertus soboru, 1870 m. jo
link nutiesta plati, patogi važiuoti Aleksandro (Maironio) gatvė,
kurią suprojektavo architektas K. Levickas (198, 50).

Pamažu Vilniaus tvirtovė pradėjo netekti karinės reikšmės.
1878 m. birželio 29 d. caras Aleksandras II patvirtino Vilniaus
tvirtovės panaikinimo projektą; iki 1884 m. buvo nukasti pylimai,
grioviai užpilti žemėmis (198, 58).

Sprendžiant iš katedros 1869 m. inventoriaus aprašymo, tuo metu
katedros pastato halinė trinavė dalis ir šv. Kazimiero koplyčios
kupas buvo dengti vario skarda, šoniniai stogai ir zakristijos kup-
las — geležies skardos danga. Šiaurinės pusės šoninis stogas geležies
skarda apdengtas 1866 m.; šie darbai kainavo 1600 rublių (48).

1875 m. susirūpinta Vilniaus katedros konstrukcijų būkle. Tirta
pastato sienos ir pamatai, stebėta, ar nedidėja plyšiai, sudarytas
skliautų plyšių planas. Tuo reikalu buvo susirašinėjama su Vidaus
reikalų ministerija Peterburge, Techniniu statybos skyriumi ir
kitomis įstaigomis. Katedros remonto darbams patvirtinta 5016 rb
šamata (27). Gubernijos architektas K. Levickas parengė šoninių
koplyčių sienų tvirtinimo prie pastato halinės trinavės dalies sienų
metalinėmis templėmis projektą (9). Šie darbai, kartu su sienų

44 Arsenalo vaizdas (J. Ozem-
blovskio litografija)

45 Katedros aikštė 1852 m.

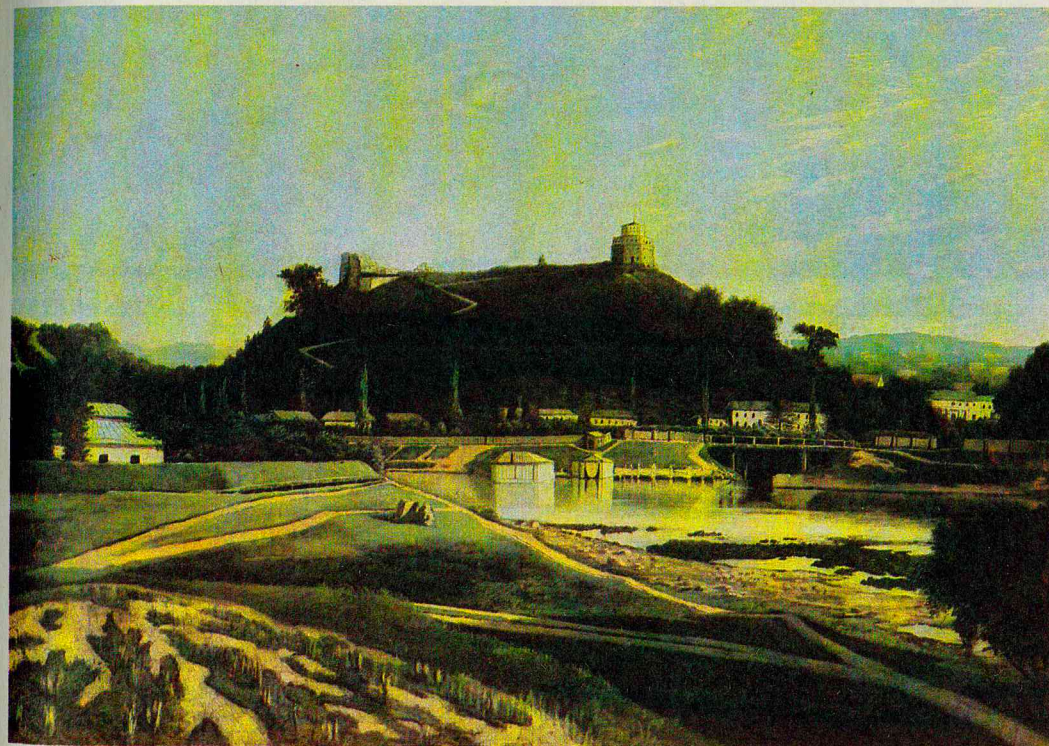
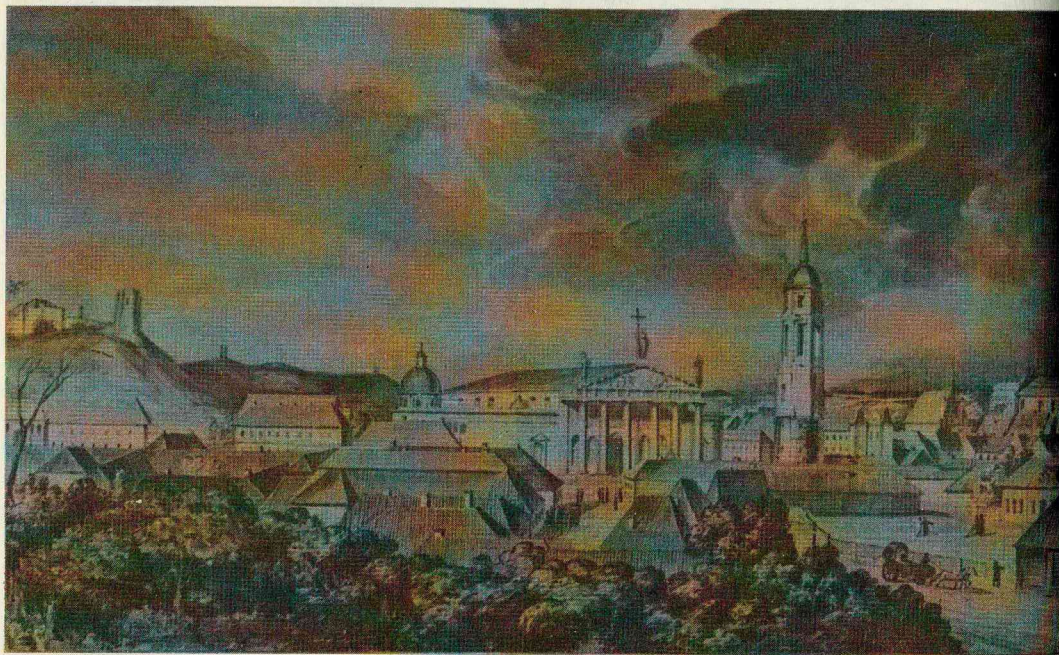
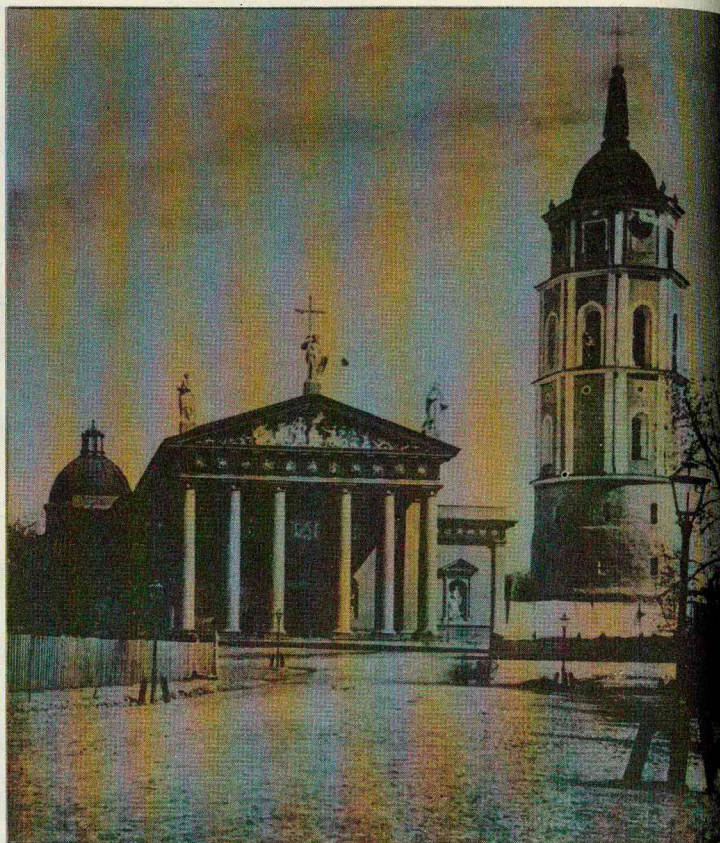
dažymu, atlikti 1876 metais. Tačiau pastato būklė, matyt, nepa-
gerėjo. Leningrado centriniame valstybiniame istoriniame archyve
išlikęs 1874—1879 bei 1898 m. generalgubernatoriaus susiraši-
nėjimas su Vidaus reikalų ministerija dėl katedros skliautuose
atsiveriančių plyšių ir būtinumo ją kapitaliai remontuoti (27).
1883 m. varpinės bokšto apatinės apskritosios dalies išorės sienų
nelygumai nutašyti, anot J. Kurčevskio, „atiduodant duoklę šių
dienų estetikai, tačiau nusižengiant archeologijai“ (145, I, 261).
XIX a. pabaigoje katedros stogai buvo naujai apdengti vario skarda,
po to, vadovaujant inžinieriui A. Antonovičiui, sutvirtinti skliau-
tai, atnaujintas interjeras. Nuo 1903 m. buvo remontuojami kated-

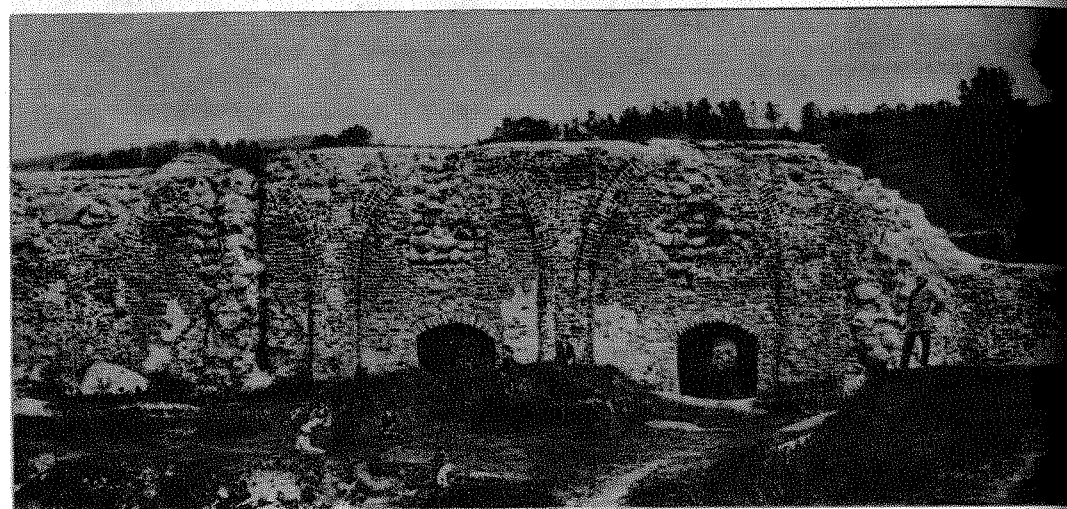
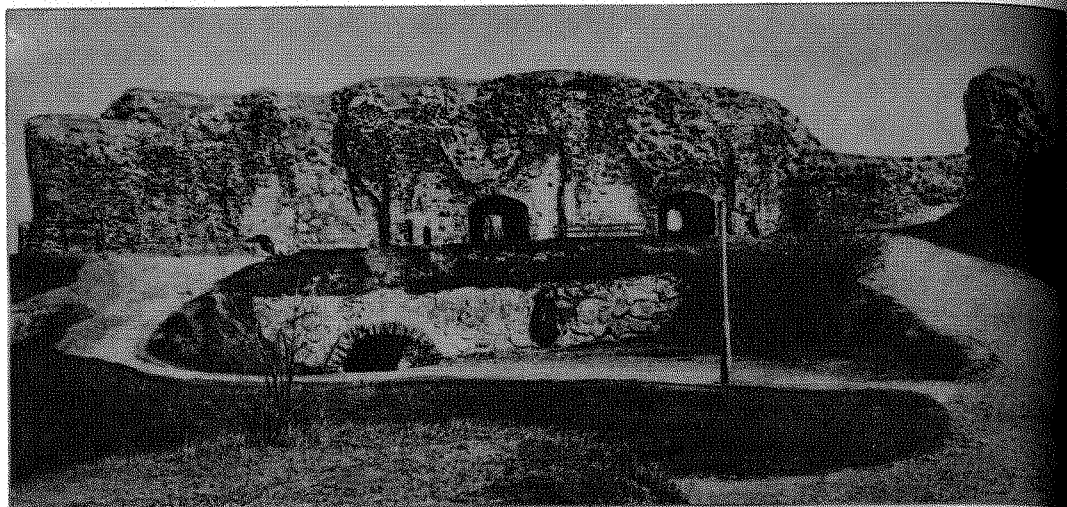
46 Katedra ir varpinė XIX a. antrojoje pusėje

47 Katedra, varpinė bei kiti pilies pastatai XIX a. pradžioje (J. Peškos akvarelė)

48 Gedimino kalnas ir papėdė. XIX a. (Autorius nežinomas (aliejus, drobė). LTSR Istorijos ir etnografijos muziejus)

49 Gedimino kalnas (J. Marševskio kompozicija (aliejus, drobė), 1861 m. LTSR Istorijos ir etnografijos muziejus)

50 Aukštutinės pilies rezidencinių rūmų liekanos XIX a. antroje pusėje

51 Aukštutinės pilies rezidencinių rūmų rytinės sienos liekanos XIX a. antroje pusėje (pirmojo aukšto patalpos dar užpiltos žemėmis bei griuvėnėmis)

⁴⁹ Kasant žemę, išardyti ten rastų senų pastatų likučiai, jų pamatai, akmenų grindinys. Surinkta net 163 m³ plytų ir 84 m³ akmenų (198, 59). Tai vis Žemutinės pilies statinių liekanos.

ros fasadai, taip pat padaryta nauja varpinės kupolo konstrukcija, stogas apdengtas cinkuota skarda (145, I, 262).

Panaikinus tvirtovę, buvo duotas leidimas Pilies kalną lankyti gyventojams. Tačiau pilių teritoriją reikėjo sutvarkyti. 1878—1882 m. žemėmis užpilta Bernardinų sode iki tol išlikusi Vilnios kairiosios šakos kilpa. 1879 m. prie Vilniaus miesto valdybos įsteigta Vyriausioji sodų komisija nutarė Pilies, Plikojo, Stalo ir Bekešo kalnų teritoriją, Botanikos ir Bernardinų sodus bei skverą ties katedra paversti poilsio parku (198, 55). 1880 m. miesto valdyba net paskelbė poilsio parko sutvarkymo projekto konkursą.

Nugriovus įtvirtinimus, palei Nerį ir aplink katedrą buvo rengiama skveras, alėjos, gėlynai, sodinami medžiai, dekoratyviniai krūmai, skveras aptvertas metalo tvora⁴⁹. 1891—1893 m. pagal inžinieriaus J. Januševskio projektą buvo pastatytas geležinis tiltas per Vilnią ties jo žiotimis, o 1896 m. paaukštinti, išgrįsti Vilnios krantai.

Be to, 1896 m. skvere į rytus nuo katedros įrengtas fontanas (198, 59—69).

Per Katedros aikštę nuo 1893 m. ėjo dvi arklinio tramvajaus bėgių linijos; viena buvo nutiesta iš Užupio per Botanikos gatvę, Katedros aikštę į šv. Jurgio prospektą iki Lukiškių. Antra ėjo nuo Katedros aikštės į Antakalnį (198, 66).

1895 m. Pilies kalno rytiniu šlaitu nutiestas naujas kelias į Aukštutinę pilį. Tuo pat metu buvo tvirtinami ir apsodinami medžiais bei krūmais kalno šlaitai, tvirtinamos Aukštutinės pilies rūmų sienos ir pamatai, konservuojamas vakarinis bokštas. Kalno papėdė aptverta medine tvora. Šie darbai baigti 1896 m. (198, 70).

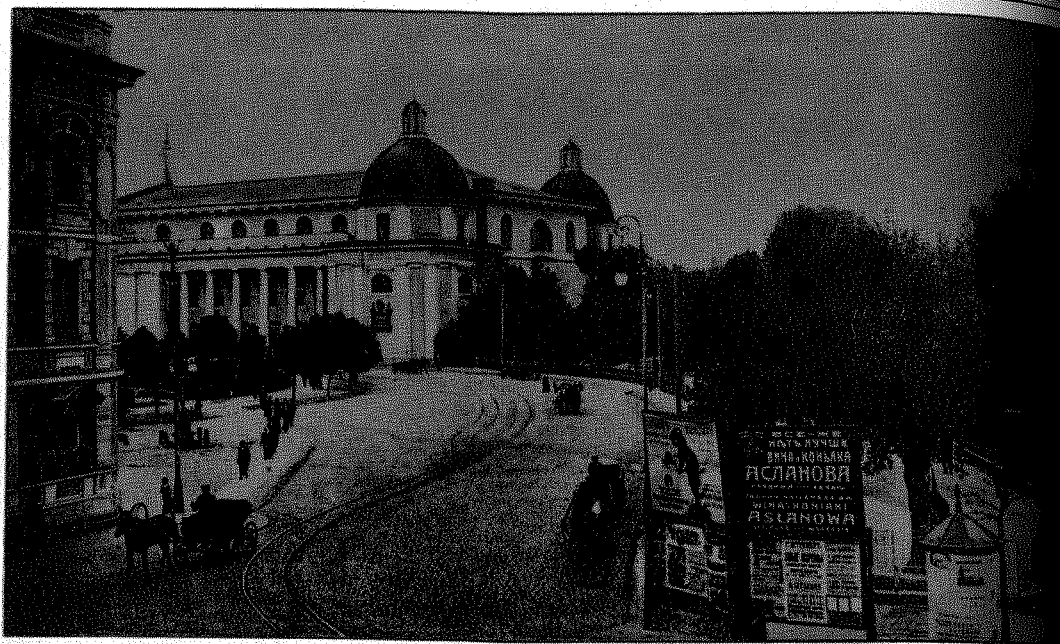
1901 m. Aukštutinės pilies vakarinio bokšto pirmajame aukšte įrengta kavinė, ji uždaryta 1911 metais.

52 Pilis ir Bernardinų sodas XIX a. iš pietryčių pusės (J. Ozemblovskio litografija)

XX a. pradžioje Aukštutinės pilies kunigaikščių rezidencinių rūmų liekanų žemės paviršiuje buvo nedaug. Lankytojo akis matė tik šio pastato rytinės sienos ir dalies šiaurinės sienos griuvėsius (žr. 50, 51 pav.). 1905 m. liekanos konservuotos: buvo tvirtinami rytinės sienos pamatai, užtaisomi plyšiai; sienos pietinės dalies nuiręs paviršius aptaisytas naujo mūro luoba; sienos viršus padengtas cemento skiedinio karūnėle (263).

1914 m. Lvovo universiteto profesorius Adolfas Šiška parengė du Aukštutinės pilies vakarinio bokšto restauravimo projektus. Abiejuose variantuose siūloma išsaugoti tik du apatinius bokšto aukštus. Pirmajame variante numatyta dviaukštę dalį uždengti aukštu aštuoniasienių piramidiniu stogu, antrajame — bokšto viršuje esantį medinį antstatą palikti, tik jo apatinę dalį paslėpti už naujai išmūryto smailiarkėmis nišomis ornamentuoto parapeto (71, 53; 72, 5, 7). Nė vienas projekto variantas nebuvo priimtas, nes neatitiko architektūros paminklų restauravimui keliamų reikalavimų.

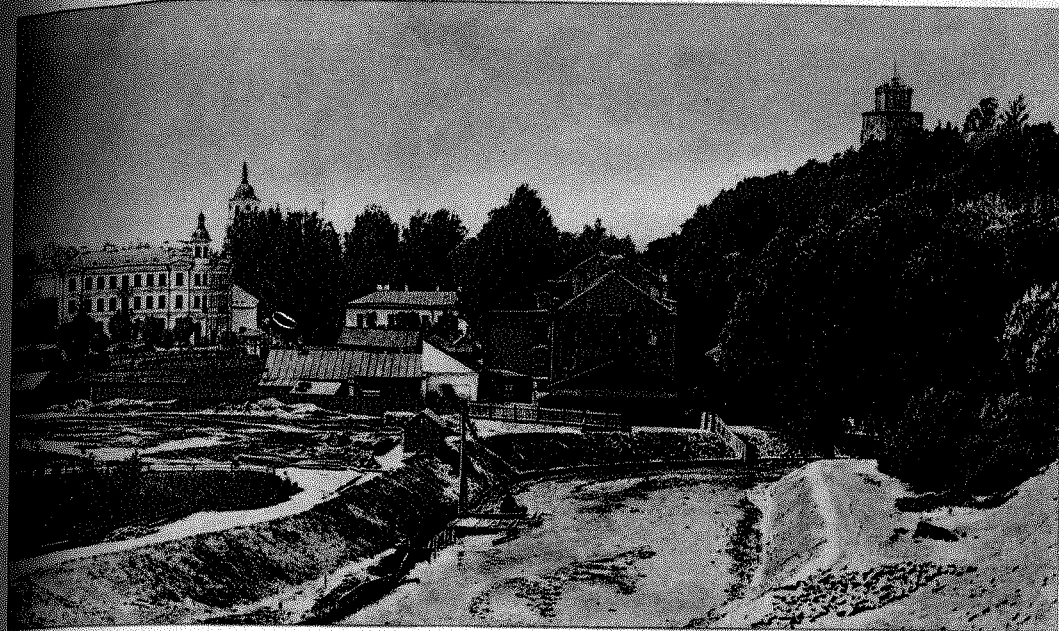
53 Katedros aikštės fragmentas.
XIX a. pabaiga—XX a. pradžia

XIX a. Katedros aikštėje vykdavo mugės. Nuo 1885 m. kasmet rudenį joje būdavo rengiamos Vilniaus gubernijos galvijų parodos. Mugėms ir parodoms buvo statomi mediniai paviljonai, krautuvės. Aikštėje įsikurdavo klajojantys teatrai, cirkai, žvėrynai. 1901 m. visi šie renginiai bei mugės perkelti į Lukiškių aikštę.

XX a. pradžioje pilių teritorija ir Katedros aikštė tapo miesto centru, jungiančiu Vilniaus senamiestį su kitomis miesto dalimis, priemiesčiais, o Katedros aikštė — svarbiausia miesto aikštė.

XIX a. Vilniaus botanikos sodas buvo paverstas pramoginiu sodu su vasaros teatru, atvira estrada ir restoranu (215, 55). 1899 m. miesto valdybos nutarimu Pilies skveras pavadintas Puškino skveru. 1900 m. spalio 15 d. atidengtas Aleksandro Puškino biustas. 1904 m. Botanikos sodo teritorija prijungta prie A. Puškino skvero, privežta žemių ir jos paviršius sulygintas su A. Puškino skvero paviršiumi (198, 80, 81).

1910 m. skvere įrengtas naujas fontanas. Tvarkyta ir Katedros aikštė. Aikštės viduryje, priešais šv. Kazimiero koplyčios fasadą, 1900—1903 m. buvo pastatytas paminklas Jekaterinai II. Skulptūrą sukūrė skulptorius Markas Antokolskis, pjedestalą projektavo inžinierius N. Prusakas. Katedros aikštėje pagal sodininko Pavlovičiaus projektą įrengtas peizažinio išplanavimo skveras, apsodintas liepomis ir aptvertas kaltos geležies tvora (198, 81, 82; 215, 53). Kasant duobę Jekaterinos II paminklo pamatui, kaip archeologas dalyvavo J. Spruogis. Duobėje 2,2 m gylyje aptiktas grindinys iš lauko akmenų, 3,55 m gylyje — apipuvusių rąstų ir požeminio kanalo ar praėjimo 1,06 m pločio ir 1,8 m aukščio su 1 m storio sienomis liekanų (262, 13). 1908 m. Pilies kalno šiaurinėje papėdėje, arsenalo rytinio korpuso pietiniame gale, įrengtas įvažiavimas į senojo arsenalo teritoriją. Po griuvenomis aptiktos kapinės, net trys sluoksniai medinių pastatų, ir, kaip tuo metu manyta, senųjų

54 Buvusio Bernardinų sodo teritorija XIX a. pabaigoje—XX a. pradžioje

rytinių Žemutinės pilies vartų liekanų. Nustatyta, kad spėjamieji vartai buvo tarp dviejų lygiagrečių mūro sienų, kurias jungė trečia siena su arkos pavidalo anga. Šalia aptikta sienos, vedančios į kalną, likučių. Žemės darbus aprašiusio A. Milovidovo žodžiais, tai buvusi viena iš tų mūro sienų, kurias 1413 m. minėjo flamandų keliautojas Žiliberas de Lanua (256, 50). Jau A. Milovidovas spėjo, kad „senojo arsenalo pastatas [...] galbūt buvo pilies išorinių gynybinių įtvirtinimų tęsinys“ (256, 51). 1908 m. taip pat aptikta liekanų kažkokios sienos (anot A. Milovidovo, gynybinės), juosiančios kalną iš rytų pusės. 1908 m. tarp spėjamųjų rytinių vartų sienų liekanų buvo padarytas koridorių primenantis įvažiavimas, išbuvęs iki pastarojo meto prie arsenalo rytinio korpuso pietinio galo. Senieji mūrai liko po naujojo įvažiavimo pietinės sienos mūrais (256, 48).

J. Spruogio ir A. Milovidovo XX a. pradžioje aprašyti žemės darbų stebėjimai buvo pirmasis mums iki šiol žinomas Vilniaus pilių teritorijos žemės darbų archeologinės priežiūros atvejis. Jie atspindėjo Vilniaus mokslinės visuomenės suprastą būtinybę natūros tyrimais papildyti dažnai gana šykščių istorinių šaltinių duomenis apie Vilniaus praeitį.

Vilniaus pilių teritorija ir pastatai po Pirmojo pasaulinio karo (iki 1941 m.)

⁵⁰ Vilniaus Mokslo bičiulių draugija dar 1922 m. buvo pradėjusi valyti griuvenas iš vakarinio bokšto vidaus. Trūkstant lėšų, šie darbai netrukus sustojo (135, 116).

Prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui, Katedros aikštėje buvusiam Vilniaus karinės apygardos Inžinerijos valdybos pastate (XV—XIX a. pastate Pilies kalno papėdėje) įsikūrė caro kariuomenės 10-osios armijos štabas (115, 375). Artėjant prie Vilniaus kaizerinei kariuomenei, 1915 m. iš Katedros aikštės buvo išvežta Jekaterinos II skulptūra, vėliau išardytas ir jos pjedestalas. Vokiečių kariuomenė, 1915 m. rugsėjo 19 d. užėmusi Vilnių, netrukus nuo katedros stogo nuplėšė vario skardos dangą, o katedra laikinai buvo apdengta toliu.

Po Pirmojo pasaulinio karo naujojo ir senojo arsenalo pastatuose buvo lenkų kareivinės; buvusiam pilies prižiūrėtojo pastate (dabar Istorijos ir etnografijos muziejaus administraciniame pastate) — karo virtuvė, o XV—XIX a. pastate Pilies kalno papėdėje — kariuomenės inspektūra.

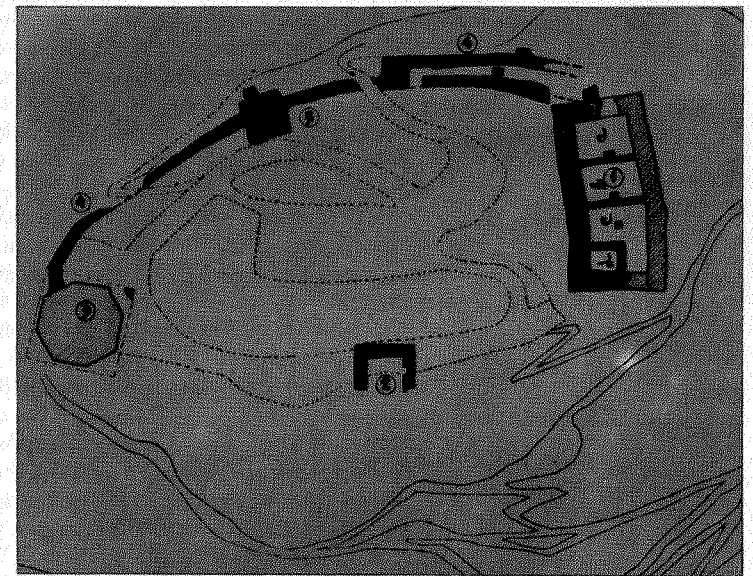
Lenkų okupuotame Vilniuje 1925 m. buvo sušauktas architektūros paminklų konservatorių suvažiavimas. Jame iškeltas klausimas pašalinti pilies bokšto medinį antstatą. Tačiau vis dar trūko lėšų, darbai buvo atidėliojami, o antstatas, supuvus jo medinėms konstrukcijoms, pradėjo krypti. Pagaliau 1930 m. jis buvo nugriautas (72, 6; 163). Kalno viršuje pamažu pradėtos valyti per šimtmečius susikaupusios sąnašos bei griuvenos⁵⁰, pradėti ir pirmieji mūrų konservavimo darbai.

Nuo 1930 iki 1936 m. Pilies kalne konservavimo darbams vadovavo Stanislovas Lorencas, o architektūros ir inžinerijos darbus prižiūrėjo architektas Stanislovas Narembskis. S. Lorencui išsikėlus į Varšuvą, 1936—1939 m. darbams vadovavo konservatorius F. K. Pivockis, o inžinerinę ir architektūrinę priežiūrą atliko inžinieriai architektai Janas Borovskis ir Vladislovas Paškovskis (67). Prieš pradėdant vakarinio bokšto konservavimą, jo mūrinės dalies liekanas apmatavo inžinierius architektas Juozas Rauba (81). Nuspręsta atstatyti vakarinio bokšto trečiąjį aukštą ir virš jo įrengti belvederį — apžvalgos aikštelę (67). Imta valyti iš bokšto vidaus bei aplinkos žemes ir griuvenas, tirti mūrus. Nustatyta, kad bokšto šiaurinėje sienoje iš išorės pusės buvęs laiptų narvelio priestatas su sraigtiniais laiptais, o jo apačioje — senoji durų anga į bokštą. Prieš tai į bokštą buvo patenkama iš pietų pusės per pirmojo aukšto langą (laiptų narvelio priestatas nugriautas per karus ir jo vieta užmiršta). Konservuojant atkurti XIX a. užmūryti bokšto antrojo aukšto langai.

Per pirmąjį darbų etapą, dar vadovaujant S. Lorencui, buvo atkasta pietinio bokšto pamatų liekanų (67; 163), pylimų vietoje padarytos perkastos, taip pat aikštelės viduryje atkasti optinio telegrafo direkcijos namo pamatai, kurie apmatavus vėl buvo užpilti žemėmis (186).

Skubios pagalbos prašėsi ir kunigaikščių gotikinių rūmų liekanos. Didelę grėsmę rūmams sukėlė 1930 m. balandžio mėnesį Pilies kalno šlaito nuo Vilnios pusės griūtis, iš dalies apnuoginusi mūrus

55 Aukštutinės pilies mūrų liekanų, išdėstytų iki 1938 m., planas (pagal V. Bortnovskį):
1 — rezidenciniai rūmai,
2 — pietinis bokštas,
3 — vakarinis bokštas,
4 — gynybinės sienos,
5 — šiaurinio bokšto liekanos (juodai užtuštos gynybinių sienų ir pastatų dalys atkastos tarpukario laikotarpiu)

⁵¹ Apie 1930—1939 m. darbus atsiliepta taip: „...griuvenės buvo dažniausiai kasinėti be žinovų priežiūros, be žemės sluoksnių ir griuvėsių tyrinėjimų“ (91).

(67). Tais pačiais 1930 m. į šlaitą nuo Vilnios pusės atitrūkusi nuvirtę rytinės sienos apdailos sluoksnio dalis (163). Griuvėsių būklė buvo prasta: šiaurvakarių kampas atplyšęs nuo mūrų, kampe tarp rytinės ir šiaurinės sienų žiojėjo platus plyšys, vos besilaikė 1905 m. iš cemento skiedinio padaryta karūnelė, pro ją į mūrų vidų skverbėsi kritulių drėgmė, per šalčius dar daugiau gilindama plyšius (67, 163). 1933 m. bent iš dalies buvo atstatytas rytinės sienos apdailos sluoksnis, griuvenos ir žemės pradėtos valyti iš apatinio rūmų aukšto (163). Iki 1936 m. liepos mėnesio atkastos šio aukšto sienos (186). 1936 m. užkonservuota rūmų rytinė siena, o 1937 m. baigti visi šio pastato liekanų konservavimo darbai (apmūrytos rūmų vidinės sienos ir stulpai, užkonservuotas šiaurinė kampas) (67).

Baigiant šiuos darbus, pradėta ieškoti Aukštutinės pilies šiaurinio bokšto bei vartų, taip pat bandyta nustatyti gynybinės sienos, juosios aikštelę iš visų pusių, kontūrą. 1938 m. žiemą atkastos šiaurinio bokšto, šiaurinių gynybinių sienų ir vartų liekanos (107; 212, 4). Iki 1939 m. šios liekanos buvo konservuojamos bei šiek tiek restauruojamos; aptvarkytas įvažiavimas į pilies kiemą (189).

Žemės darbams Pilies kalno aikštelėje reikėjo archeologinės priežiūros. Deja, ji buvo menka. Žemės darbai dažnai vykdavo žiemą, dirbo Vilniaus miesto bedarbiai. Dėl lėšų stokos kartais buvo kasama akordiniu būdu, stengiantis darbus padaryti greičiau, nesigilinant į kasamos žemės ar griuvenų ypatybes. Dažnai nepakankamai dėmesio buvo skiriama archeologiniams radiniams, juos galėdavo įsigyti atsitiktiniai asmenys, kolekcionieriai. Net to meto spaudoje⁵¹ buvo reiškiamas nepasitenkinimas tyrimais (100). Archeologiniu požūriu darbus geriau prižiūrėjo varšuvietė archeologė Alina Ketlinska, kai 1938 m. rytinėje kalno dalyje buvo atkasamos mūrinio pastato liekanos. Tuo metu rasta nedidelių medinių namų liekanų, viename iš jų aptikta židinio iš akmenų ir molio žymių. Šiuos pastatus juosė gynybinis pylimas, sukonstruotas iš medžio, akmenų, žemių. Manoma, kad tai buvo XI—XIII a. medinės pilies liekanos. (188; 212, 4, 5).

⁵² Ši prielaida buvo remiama viena Gnezno kronika, pagal kurią 1390 m. kryžiuočiai sudegino ne tik Kreivą pilį, bet ir joje esančią bažnyčią (75; 98). Esą XIV a. Kreivoji pilis vadinta Aukščiausiaja (ji buvo Altarijos kalvose), dabartinė Gedimino pilis — Viduriniąja, o trečioji — Žemutine.

1940 m. rudenį Pilies kalne tyrimo ir mūrų konservavimo darbais buvo dirbami toliau. Rugsėjo—spalio mėn., Vilniaus miesto muziejaus iniciatyva kasinėjami šiaurinę aikštelės dalį, archeologai Helena ir Vladimiras Holubovičiai aptiko iki 6 m kultūrinių sluoksnių storumę. Apatinius, giliausius sluoksnius jie tada datavo V—VIII mūsų eros amžiais, spaudoje paskelbė šių darbų ataskaitą (97).

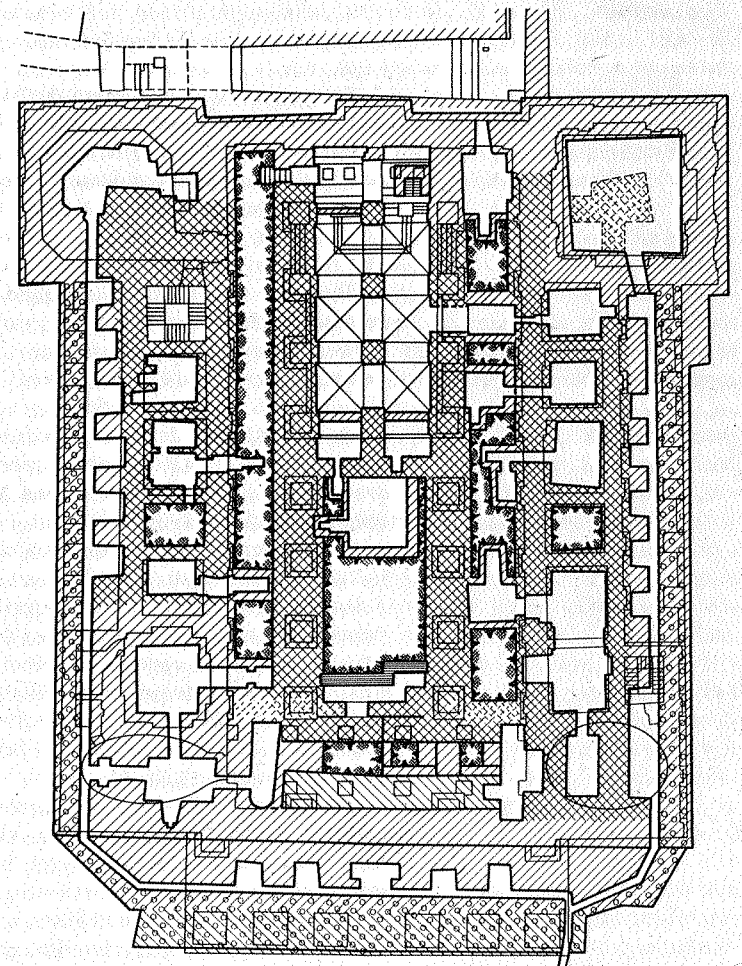
Rugsėjo mėn. konservuoti ir pilies (atrodo, vakarinio bokšto) mūrai, nes pradėjo kristi pamatų akmenys. Aplink mūrą pripilta žemių; joms palaikyti išmūryta atokiau esanti sienelė. Iš viso tuo metu Pilies kalne dirbo net 56 darbininkai, iš jų 6 mūrininkai (90).

Prieš karą domėtasi ir Kreivosios pilies problema. Jau 1933 m. Holubovičiai Bekešo kalvos rytiniame pakraštyje rado sudegusio medinio pastato liekanų. Aukštutinėje pilyje 1938 m. radus medinės pilies liekanų, vėl iš naujo prisiminta Kreivoji pilis, norėta paieškoti jos vietos. 1939 m. Holubovičiai Bekešo kalvoje atnaujino kasinėjimus, po 2 m storio smėlio sąnašomis aptiko 6 sudegusių medinių pastatų ir vienos žeminės liekanų. Geriausiai buvo išlikę 5×5,5 m dydžio pastato degėsi. Jo viduje rastos grindys iš storų lentų, durys, viename patalpos kampe iš molio ir akmenų plūkta krosnis. Panašūs ir kiti pastatai: su molio krosnimis kampuose, tačiau kai kurios krosnys čia stovėjusios ant medinio rentinio (212, 43). Atstumas tarp pastatų kai kur siekė vos du metrus. Atrodytų, kad atkasta pastatų grupė sudarė tankiai užstatytą gyvenamąjį kvartalą. Šie pastatai datuoti XIV amžiumi. Apačioje po jais ėjo dar du sluoksniai liekanų medinių pastatų, to meto tyrėjų nuomone, statytų XII a. pabaigoje—XIII amžiuje. Nors gynybinių pylimų nerasta, tačiau spaudoje keltos hipotezės, jog čia, Bekešo kalvoje, rasta Kreivosios pilies vieta. Net manyta, kad Kreivojoje pilyje stovėjusi šv. Martyno bažnyčia⁵², kad Gediminas čia, o ne Aukštutinėje pilyje, statęs savo pilį (75; 98). Spėliota, jog į pietus nuo Bekešo kalvos esanti kalva, kurios viršūnė vadinama Gedimino kapu, XIV a. vaidinusi gynybinio bokšto vaidmenį. Už jos slėpėjusi Kreivoji pilis (155).

Išidėmėtina, kad prieš karą iš dešiniajame Vilnios krante esančių kalvų grupės (Plikojo, Stalo, Bekešo, Gedimino kapo) buvo kasinėta tik Bekešo kalva. Neištirus greta esančių kalvų, paskubėta daryti išvadas. Šiandien turime duomenų, kad visa minėta kalvų grupė bei jų slėniai XIII—XIV a. buvo gana tankiai apgyventi, sudarė Vilniaus priemiestį (212, 44). Be to, Bekešo kalva iš minėtų kalvų yra žemiausia, todėl įrengti joje pilį būtų buvę nesaugu, ją būtų lengva pulti nuo gretimų kalvų. Prielaida, kad Kreivoji pilis buvo Bekešo kalvoje, netrukus atkrito. Jau 1942 m. M. Moreliovskis kartu su archeologu Jonu Puzinu priėjo išvadą, jog Kreivoji pilis turėjo būti Plikajame kalne, kad to kalno „aikštelė, pylimai ir viršutiniai šlaitai yra ne gamtos padaras, o žmogaus rankų darbas“ (31, Nr. 3).

Nors ir visą laiką remontuojama, katedra vis kėlė rūpesčio. Jau 1930 m., vadovaujant profesoriui J. Klosui, pradėta tirti katedros rūsius ir pamatus. Patvinus Neriai 1931 m. pavasarį, pakilęs vanduo juos užliejo, šoninėje kairiojoje navoje ir šv. Kazimiero koplyčioje įdubo grindys, sienose ir skliautuose atsirado daug plyšių, vakarinio portiko kolonos pradėjo svirti į vakarų pusę. 1931 m. liepos 17 d. buvo įsteigtas Vilniaus bazilikos gelbėjimo komitetas su keletu specialiųjų komisijų, iš kurių svarbiausios buvo Technikos bei Meno istorijos (130, 15). Vadovauti tyrimo bei būsimiems gelbėjimo darbams pavesta J. Klosui, kurio pavaduo-

56 Katedros rūsių planas 1931—1932 m. tyrimų duomenimis

tojas tyrimo darbams buvo architektas Jonas Pekša. Nuo 1931 m. liepos mėn. iki 1932 m. vasaros buvo daromi pastato apmatavimai, geologiniai tyrimai, stebimos gruntinio vandens srovės, jo lygis. Viduje išimtos grindys. Pamatų būklei nustatyti iškasta 50 perkasų, kurių gylis siekė 5—8 m; mažesnio gylio perkasos iškastos tik rūsiuose. Aptikti dar XVIII a. pabaigoje užmūryti laiptai į rūsius (iki 1931 m. buvo galima patekti tik į dvi rūsių grupes po Valavičių bei Goštautų koplyčiomis). 1931 m. rugsėjo 21 d. vidurinės navos vakarinėje dalyje rasta aklinau užmūryta gotikinė krypta su Aleksandro ir Žygimanto Augusto abiejų žmonių — Elžbietos ir Barboros — palaikais. Po šv. Kazimiero koplyčia J. Klosas suprojektavo šiems palaikams mauzoliejų. 1932 m. birželio mėn. J. Klosas projektas buvo patvirtintas, bet darbai atidėti, kol bus sudarytas katedros pamatų tvirtinimo projektas (130, 41). Tyrimo darbai buvo sustabdyti 1932 m. pavasarį. Sukviesta revizijos komisija nustatė: 1) katedros tyrimo ir gelbėjimo darbams iki 1932 m. gegužės 14 d. jau išleista 86 554 zlotai; 2) iki tol atlikti darbai yra daugiau teorinio bei mokslinio pobūdžio; 3) dar nepadaryta pastato pamatų ir mūrų apsaugojimo programa, nepradėti neatidėliotini gelbėjimo darbai⁵³.

⁵³ CVIA, f. 694, ap. 3, b. 701, l. 5—7.

1932 m. rugpjūčio 18 d. J. Klosas atsisakė toliau dalyvauti katedros gelbėjimo darbuose, taip pat vadovauti mauzoliejaus statybai (194, 113).

Pamatų ir sienų tvirtinimo darbams vadovauti iš Varšuvos buvo pakviestas inžinierius architektas Henrikas Vonsovičius. Pastato konstrukcijų statinius skaičiavimus atliko inžinierius Ciprijonas Jurevičius. Su naujuoju vadovu H. Vonsovičiumi ir toliau bendradarbiavo architektas J. Pekša. Nutarta sutvirtinti pamatus — labiausiai po XVIII a. pabaigoje L. Stuokos-Gucevičiaus pristatymis sienomis (išskyrus zakristijos sienas). Iš viso suprojektuoti 279 plūktiniai gelžbetonio poliai iki 15 m ilgio. Kartu parengtas antžeminių pastato konstrukcijų tvirtinimo projektas. Konstrukcijų tvirtinimo darbus atliko laimėjusi konkursą „Lempicki S. A.“ firma. Polius betonuoti pradėjo 1932 m. rudenį ir baigė 1935 metais. Pastogėje ties pilioriais įtaisyta sudėtinga metalinių templelių sistema. Į pastato sienų bei skliautų plyšius buvo injektuojamas cemento skiedinys. Ta pati firma iki 1936 m. vasario mėn. padarė mauzoliejaus įrengimo svarbiausius konstrukcinius darbus. Mauzoliejaus interjeras pradėtas apipavidalinti dar 1939 m., tačiau jį baigti sutrukdė tų metų rugsėjo pirmąją hitlerinės Vokietijos pradėtas karas. Palikus J. Klosą suprojektuotą mauzoliejaus keturių atramų plano struktūrą, mauzoliejaus prieangis po didžiuoju vikarų altoriumi įrengtas pagal H. Vonsovičiaus pasiūlymą, o interjeras buvo daromas pagal architekto Stanislavo Bukovskio projektą, konkursu laimėjusį pirmąją vietą (130, 42). Šiaurinėje navoje naujai iškastame rūsyje buvo įrengta katalinė katedrai apšildyti. Kelių pietinių koplyčių sienas ištapė dailininkas Ježis Hopenas, atnaujinti bei restauruoti paveikslai, gelsvai nudažyti fasadai (130, 41—43).

Įvertinant 1931—1937 m. katedroje atliktus konservavimo bei remonto darbus, reikia pripažinti, kad jie to meto Vilniuje, paversdame užmirštu provincijos miestu, buvo techniškai naujoviški, įdomūs, vykdyti kruopščiai ir tvarkingai. Tačiau pastato pamatų bei rūsių tyrimo medžiagoje trūksta archeologinių duomenų. Sprendžiant iš dokumentų, tyrimuose archeologai net nedalyvavo. Po J. Klosą mirties (1933.I.5) tirama, atrodo, išvis nebuvo, nors, betonuojant polius, kultūriniai sluoksniai judinti, išardyta nemažai senųjų mūrų; tų gruntų bei mūrų archeologinių ir architektūrinių tyrimų medžiagos nepavyko užtikti.

Tarpukario laikotarpiu Žemutinės pilies teritorija tirta ir kai kuriose kitose vietose. 1933 m. vasarą skvere tarp katedros rytinės sienos ir naujojo arsenalo (tuometinių kareivinių) kasinėjo P. Sledzevskis. Ieškota pilies teritorijoje buvusios šv. Onos bažnyčios liekanų. Buvo atkasta senų mūrų fragmentų. Anot P. Sledzevskio, tų mūrų „medžiaga, plytų rišimas, mūrijimo technika ir konstrukcinių elementų aukščiai leidžia daryti prielaidą, kad mūrai atsirado ne vėliau kaip XV a. pirmojoje pusėje [...], o tikriau jų atsiradimo laiką galima priskirti Vytauto statytos katedros laikotarpiui“ (195, 32). P. Sledzevskio nuomone, jo atkasti mūrai ir buvo pilies šv. Onos bažnyčios liekanos (195, 22, 32). Nuodugnesnės medžiagos apie atkastų mūrų pobūdį, jų apmatavimo brėžinių (P. Sledzevskis žadėjo juos paskelbti) surasti nepavyko.

Baigiant katedros remonto darbus, susirūpinta sutvarkyti Katedros aikštę, pagerinti jos išplanavimą. Iki tol išilgai katedros pietinio fasado ėjo kelias nuo Pilies gatvės į A. Mickevičiaus gatvę (nuo dabarti-

nės Pilies gatvės į Lenino prospektą). Iš pradžių manyta aikštėje pastatyti paminklą Adomui Mickevičiui (193, 368). 1936 m. buvo paskelbtas konkursas aikštės išplanavimo eskiziniam projektui. Pateikta nemažai pasiūlymų. 1937 m. lenkų valdžia nutarė Vilniuje pastatyti paminklą Juzefui Pilsudskiiui ir nusprendė, kad jam tinkamiausia vieta būtų Katedros aikštė. Parengti projektą pavesta naujai sukurtam Vilniaus urbanistikos biurui, vadovaujamam R. Guto. Projektas patvirtintas 1938 m. gegužės 31 d.

Projekte numatyta sutvarkyti tik pietinę Žemutinės pilies teritorijos dalį, esančią į vakarus ir pietus nuo katedros. Projektas nepakeitė XIX a. pirmojoje pusėje susiformavusio aikštės perimetro, gal jį net paryškino, nes buvo siūloma užstatyti dviaukščiais pastatais skverelį tarp dabartinės L. Stuokos-Gucevičiaus gatvės ir Lenino prospekto. Aikštės perimetrą turėjo pabrėžti jos pietiniu pakraščiu suprojektuota gatvė (dabar J. Janonio) bei greta jos laisvai, kaip peizažas, išplanuota želdinių juosta, skirianti gatvę nuo aikštės (193). R. Guto projekto teigiamybė, kaip pripažino daugelis to meto specialistų, buvo ta, kad sumanyta optiškai „paukštinti“ katedrą: palei jos pietinį šoną nukasti žemę ir išgrįsti aikštę betono plokštėmis. Priešais vakarinį šio pastato fasadą buvo suprojektuota irgi plokštėmis grįstas prieaukštis. Rytinę aikštės dalį siūlyta paaukštinti; čia, skvere tarp Pilies gatvės ir katedros pietinio-rytinio kampo, turėjo būti paminklas. Želdinius, medynus, tuo metu jau augusius Pilies kalno šlaituose į šiaurę ir į rytus nuo katedros, siūlyta išsaugoti. Netgi buvo pabrėžiama, kad želdiniai suteiks aikštei žalią perspektyvinį foną, paryškins katedros architektūrą. To meto periodikoje buvo rašoma, jog želdiniai primins pagonybės laikais čia augusią giraitę. (Beje, naujausia tyrimų medžiaga liudija, kad Pilies kalno papėdėje XIII—XIV a. ažuolų girios nebuvo, o pats kalnas iki XIX a. pabaigos buvo plikas.)

To meto Vilniaus dailininkai pradėjo reikšti nepasitenkinimą šiuo projektu (120). Nors pritarta aikštės pažeminimo idėja, transporto arterijos nukėlimui į pietinį aikštės pakraštį, tačiau buvo priekaištaujama, kad Urbanistikos biuro projektas nesuteikia aikštei taisyklingumo, nesusieja jos organiškai su klasicistine katedra, nesiūlo jokios architektūrinės minties. Naują projektą parengė Vilniaus universiteto profesorius Liudomiras Slendzinskis. Jo projekte stengiamasi „išryškinti klasicistinių formų visumos grožį, harmoningai ją sieti su aikštės klasicistiniu komponavimu“ (120). L. Slendzinskis siūlė prieš pietinį katedros fasadą stačiakampio formos aikštės dalį apjuosti neaukštu mūru. Katedros fasadui lygiagrečią aptvaro kraštinę projekte buvo numatyta papuošti karalių skulptūromis, o priešais pietinio fasado duris pastatyti karalienės Jadvygos statulą. Lenkų karaliams skirtą forumo kompoziciją turėjo užbaigti aikštės rytinėje pusėje numatytas J. Pilsudskio paminklas.

R. Guto ir L. Slendzinskio projektai neatsižvelgė į istorinį aikštės išplanavimą, buvo parengti be natūros tyrimų, nenustačius žemėje išlikusių senųjų mūrų kontūrų, jų vertės. Kad tokius tyrimus atlikti būtina, dar 1937 m. rašė architektas Vitoldas Keškovskis. Anot jo, „nesvarbu, koks būtų urbanistinis sprendimas, visa Žemutinės pilies teritorija mokslo labui turėtų būti skrupulingai ištirta. Gal tada paaiškės, jog kai kuriuos iš žemės iškeltus mūrus verta išsaugoti, ar jie net galės turėti įtakos aikštės urbanistiniam apipavi-

⁵⁴ V. Keškovskis buvo priėjęs išvadą, kad Jogailos dovanotas Vilniaus vyskupui namas yra buvęs į pietus nuo Vilnios kairiosios šakos, t. y. už Žemutinės pilies gynybinių sienų (123, 96).

dalinimui. Kiekvienu atveju tyrimo darbai turi būti pradėti nedelsiant, dar prieš pradėdant tvarkyti ir planuoti katedros aikštę“ (122, 512).

1937 m. buvo žole apsėtas išilgai katedros pietinio fasado iki tolėjęs kelias, o transporto trasa nukreipta į pietinį aikštės pakraštį. Šia priemone katedrai buvo suteiktas žalias pagrindas, tačiau, kaip rašė spauda, ji tapo atskirta nuo miesto gyvenimo. Tais pačiais metais nuo katedros pagrindinio fasado dabartinio Lenino prospekto link padarytas betono plokštėmis išgrįstas takas (120).

Pagaliau 1938 m. rudenį pradėti Katedros aikštės tyrinėjimo darbai. Bandyta ieškoti gynybinių sienų liekanų, senųjų pastatų fragmentų. Aikštėje iškasta keletas griovių. Tyrimo darbams vadovavo V. Keškovskis. Į pietus nuo varpinės bokšto aptikta mūrinio pastato pusrūsio liekanų. Jos iš vakarų ir pietų pusės glaudėsi prie pilies gynybinės sienos liekanų. Tarp pusrūsio mūrų rasta kryžminių skliautų liekanų. Gynybinės sienos apatinėje dalyje (pusrūsio pietinėje sienoje) aptiktos kelios angos, panašios į šaudymo angas. V. Keškovskis manė, kad jis rado XVI a. statyto misionierių namo liekanas (123, 98). Tai prieštaravo paplitusiai nuomonei, jog šį namą XIV a. pabaigoje Jogaila dovanavo pirmajam Vilniaus vyskupui (105, 14–16, 20)⁵⁴. Prie varpinės bokšto rasta Žemutinės pilies gynybinės sienos liekanų.

Pietinėje aikštės dalyje 2 m gylyje aptikta buvusio Lietuvos vyriausiojo tribunolo pamatų liekanų. V. Keškovskis nustatė, kad šis pastatas nuardytas daugiau negu prie varpinės atkasto namo mūrai. Tribunolas taip pat buvo priglaustas prie pilies gynybinės sienos. Per kasinėjimus rasta dviejų rūsių bei vidinių sraigtinių laiptų liekanų (123, 101). Tyrimų metu, be kitų archeologinių radinių, griuvenose aptikta nemažai architektūrinių detalių iš natūralaus akmens — karnizų, angokraščių apdailos detalių, balustrų, kurias V. Keškovskis skyrė vėlyvojo renesanso laikotarpiui ir manė, jog čia jos atsidūrė iš katedros ar iš renesansinių Žemutinės pilies rūmų (123, 102). Apie V. Keškovskio atkastus mūrus smulkesnių duomenų neišliko.

1939 m. rudenį Lietuvai atgavus Vilnių, Katedros aikštės tyrimo darbai pamažu vyko toliau. 1940 m. rudenį ir 1941 m. vasarą pradėti archeologiniai kasinėjimai šalia pastato, 1938–1939 m. aptikto į pietus nuo varpinės. Tirtas 7×7 m dydžio plotas. 2,3 m gylyje pasiektas pastato pamatų karnizas, tačiau 1940 m. rudenį kasinėjimus teko atidėti, nes į perkasą pradėjo sunktis vanduo. 1941 m. vasarą darbus nutraukė hitlerinės Vokietijos pradėtas karas (212, 9). Mokslinės ataskaitos apie 1938–1941 m. Žemutinės pilies tyrimo darbus nebuvo. Išliko tik ties varpinės bokštu atkastų rūmų planas (žr. 151 pav.). Dviejų bokštų, sustatytų šalia vienas kito ir buvusių į vakarus nuo tribunolo, pamatai buvo atkasti 1941 metais. Manoma, kad XVI a. čia buvo pastatyti vartai į Žemutinės pilies teritoriją. Šių bokštų liekanas yra trumpai apibūdinęs M. Moreliovskis (31, Nr. 67).

1938–1941 m. Vilniaus pilių teritorijos tyrimą stebėjo dailėtyrininkas M. Moreliovskis. Ne vieno atkasto pastato liekanas jis pats apmatavo, kaupė duomenis apie pastatų plytų dydžius, studijavo pilių architektūrą liečiančią analogišką medžiagą. Be to, Vilniaus pilių senojo užstatymo studijoms daug pagelbėjo 1939 m. žiemą Berlyno valstybinėje bibliotekoje Fiurstenhofo rinkinyje V. Studnic-

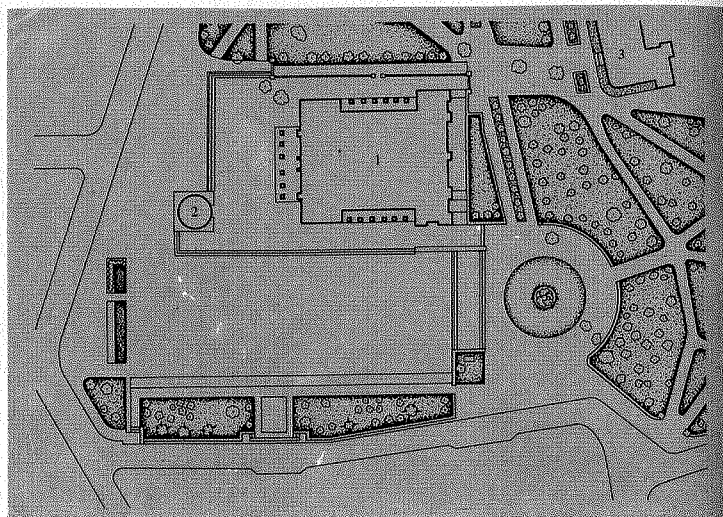

57 Pilių planas pagal M. Moreliovskį;

- 23–31 — Aukštutinės pilies pastatai,
- 32 — seniausioji gynybinė Žemutinės pilies siena,
- 33 — atraminė siena palei kelią į Aukštutinę pilį,
- 34 — gynybinis bokštas,
- 35 — gynybinės sienos, statytos praplėtus pilies teritoriją,
- 36 — gynybinė siena, atsiradusi po antrojo praplėtimo,
- 37 — vėlesnis kelias į arsenalą,
- 40–42 — arsenalo pastatai,
- 44–47 — pilies dvariškių gyvenamieji pastatai,
- 48 — šv. Onos-šv. Barbaros bažnyčios vieta,
- 49–51 — didžiojo kunigaikščio rūmai,
- 59 — kapitulos namas,

- 60 — vikarų namas,
- 61 — sandėlis,
- 63 — misionierių namas,
- 64 — varpinė,
- 65 — senųjų vartų vieta,
- 66 — senasis vyskupo namas,
- 67 — vartai su dviem bokšteliais (XVI a. pradžia),
- 68 — Lietuvos vyriausiojo tribunolo pastatas,
- 69 — tarpuvartė,
- 70 — drabantų namas,
- 71 — didžiojo kunigaikščio malūnai,
- 75 — šv. Marijos Magdalenos bažnyčia su jai priklausančiu sklypu ir ligonine

58 Gedimino aikštės planas
(1985 m. situacija):
1 — katedra,
2 — varpinė,
3 — XV—XIX a. pastatas vaka-
rinėje Pilies kalno papėdėje

gio-Gizberto rastas Vilniaus miesto 1740 m. planas. Jame Vilniaus pilies pastatai, jų situacija pavaizduoti tiksliausiai ir išsamiausiai iš visų iki tol žinomų XVII—XVIII a. panoramų bei planų.

Vilniaus miesto Statybos valdybos, tuo metu vadovaujamos architekto Vytauto Žemkalnio, užsakymu M. Moreliovskis 1940—1942 m. sudarė „Vilniaus miesto iki XVII a. vidurio planą“ ir to plano paaiškinimą (31). Šiame plane (57 pav.) M. Moreliovskis nurodė tris pagrindinius Žemutinės pilies raidos etapus: pirmojoje ankstyviausioje stadijoje, jo spėjimu, Žemutinė pilis užėmė tik vakarinę ir pietinę Pilies kalno papėdę, ši teritorija jau buvo aptverta mūro sienomis. Antrajame etape, t. y. XIV a. antrojoje pusėje, prie Žemutinės pilies prijungtas sklypas su katedra, varpine, vyskupo bei kapitulos pastatais. Anot jo, tik gerokai vėliau, jau XVI a., Žemutinės pilies dalimi tapo arsenalo teritorija. Remdamasis Brauno atlaso Vilniaus miesto panorama (žr. 5 pav.), M. Moreliovskis priėjo išvadą, kad pilies šv. Onos ir šv. Onos-šv. Barbaros bažnyčia stovėjo netoli nuo XV—XIX a. pastato Pilies kalno vakarinėje papėdėje, truputį į šiaurę nuo jo (31, Nr. 48).

M. Moreliovskio sudaryta Žemutinės pilies raidos schema nepasitvirtino. Pastaruoju metu turime pakankamai įrodymų, paremtų natūros tyrimais, kad Žemutinės pilies teritorijai jau XIV a. priklausė senojo arsenalo pastatų užimamas sklypas, esantis šiaurinėje Pilies kalno papėdėje. Tačiau M. Moreliovskio pateikti Vilniaus pilies pastatų apibūdinimai neprarado vertės iki šiol. Jis apibendrino prieš karą Vilniaus pilies tyrėjų sukauptus, tačiau beveik neskelbtus rezultatus, kartais net jų teiginius pakoregavo remdamasis savo tyrimų bei stebėjimų išvadomis. Pavyzdžiui, priešingai negu V. Keškovskis, M. Moreliovskis tvirtino, jog į pietus nuo varpinės 1938—1941 m. atkasta XIV a. pabaigoje Jogailos dovanotų Vyskupų rūmų liekanos (31, Nr. 66). Jau minėta, kad, remdamasis Krokuvoje Čartoriskų bibliotekos rankraštyje esančiu kunigaikščių Jono Alšėniškio ir Mykolo Olelkaičio nukirsdinimo 1481 m. aprašymu bei 1808 m. Vilniaus miesto planu, M. Moreliovskis priėjo išvadą, jog seniausias viduramžių tiltas per Nerį buvo T. Vrublevskio gatvės posūkyje, greta Kačergos (Vilnios kairiosios atšakos (31, Nr. 80; 32, 101).

55 Dabar M. Margytės gatvės rajonas. XIX a. M. Margytės gatvė buvo vadinama Popowska, Поповская, nuo 1939 m. — Šventikų gatvė.

Verta dėmesio jo nuomonė, kad senasis kelias iš Daugpilio per Antakalnį ėjo ne pro Sluškų rūmus, bet už kalvų per Popiškę⁵⁵ ir Užupį (32, 101). Priešingai negu Holubovičiai, jis manė, jog Kreivoji pilis buvo Plikajame kalne (31, Nr. 3). M. Moreliovskis teigė, kad seniau „Bernardinų vienuolynas priklausė ne Vilniaus miestui, bet piliai ir buvo ne burmistro, bet pilies prižiūrėtojo (horodničiaus) žinioje. Šio vienuolyno gynybinę sistemą sudarė keturi bokštai, gynybinės sienos bei vandenys; dėl šių įtvirtinimų dar XIX a. pradžioje vienuolynas buvo vadinamas bernardinų pilimi“ (31, Nr. 6).

1939—1941 m., vadovaujant architektui V. Žemkalniui, Katedros aikštė išplanuota naujai, išgrįsta betono plokštėmis, apie 40—45 cm pažeminta. Katedra iš pietų ir vakarų pusės gavo stilobato tipo pagrindą. Pertvarkant aikštę, atsižvelgta į R. Guto bei L. Slendzinskio aikštės išplanavimo projektų svarbesnes idėjas, tačiau įvesta ir naujų elementų, o vietoj lenkų valdžios siūlyto paminklo įrengtas gazonas. Po šių darbų galutinai nusistovėjo dabartinė J. Janonio gatvė.

Šiame skyriuje pateikta Vilniaus pilių teritorijoje buvusių pastatų, gynybinių įrenginių raidos istorinė apžvalga apėmė laikotarpį nuo seniausių apie Vilniaus pilies mus pasiekusių žinių iki Didžiojo Tėvynės karo — 1941 metų. Pastarojo meto (1945—1985 m.) Vilniaus pilių pastatų bei teritorijos tyrimo, konservavimo, restauravimo ir panaudojimo klausimai bus aptariami kituose skyriuose.